

U'J TX'OLOL XO'L CHUSU'N TIB'AJ QAYOL

GRAMÁTICA PEDAGÓGICA AWAKATEKA

K'ULB'IL YOL TWITZ PAXIL
Academia de Lenguas Mayas de Guatemala
Dirección de Planificación Lingüística y Cultural - DIPLINC-
Programa de Estudios Lingüísticos -PEL-

Academia de Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-
3a. calle 00-11 zona 10, Guatemala
Telefax: 334-1363, 3341850, 3344552
Página web: www.almg.org.gt
Correo electrónico: almg@almg.org
Guatemala 2011
Reimpresión

KMON XTXIMB'IL TE'J QAYOL
Comunidad Lingüística Awakateka

WI'B'ANLWI

JUNTA DIRECTIVA

Ka'p B'ajxom:	Prof. Alberto Rodríguez Hernández
Ajtz'ib':	Lic. Victoriano Rubén Raymundo Raymundo
Kolol Poq:	Prof. William Arnulfo López López
B'ajx Chaqum:	Sra. Luz Escalante Ortíz
Ka'p Chaqum:	PEM. Calixto López Rodríguez
Toxi'n Chaqum:	Sr. Gaspar Vicente Mendoza

AQ'UNWIL XMAYLTETZ AQ'UN

PERSONAL ADMINISTRATIVO

Lic. Simón Rodriguez Hernández
Ky'iltqanil Aq'un

PAP. Hugo Leonardo Méndez López
Joyol Tqanil Aq'un

PSE. María Andrea Mendoza Simón
Iky'sol Xtxolb'il le Qayol

PC. Héctor Antonio López López
Ajtzib' ejnin Ky'iltqanil Poq

WEQOLTETZ U'J
AUTOR

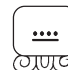
PEM. Emiliando Rodríguez Castro

Comunidad Lingüística Awakateka

2ª Avenida "A" y 4ª calle zona 3
Aguacatán, Huehuetenango
Telefax: 7766-0222.
Correo electronico: awakateka@almg.org

JOYB'ILTETZ XAQ U'J

B'AJX XTXOLB'IL

TECHL TZ'IB'A'N
EL ALFABETO

Ye e'ch **techl tz'ib'an** (alfabeto) ya'stzun kyeqil e'ch jilwutz techl ye nachixkon tan stz'ib'e'n qayol ye junalchlenku'n qulil jujun ye naxkonsij le e'ch yol. Ye e'ch techla'tz nachixkon tan stz'ibe'n e'ch txumu'n laqaq e'ch jilwutz yol, ye b'iku'n nachiyol wunaq. Atlenkunin puntil e'ch qulil e'ch jilwutz techla'tz, cha'stzuntetz at nab'antku'n ye ala'lenku'n jilwutz qulil jun techl tz'ib'a'n nab'an. Cho'n naxom te'j b'i jilwutz yolil naxkonsan.

Le qetz qayol atkunin xtxolb'il ejnin jatxb'iltetz xo'l e'ch jilwutz techl tz'ib'a'n ye naqaxkonsaj tan stz'ib'e'n e'ch jilwutz puntil yola'tz, at junaq juqlaj jilwutz tx'aqaj qulil, at lajuj tqan ye nachib'i'aj **Talma'tz'ib'** (Vocales) ejnin junaq juqlaj tqan ye nachib'i'aj **Quliltz'ib'** (Consonantes).

Ye e'ch techl tz'ib'a'n ye qokopon tan chusu'n tib'aj ya'stzun b'ixb'ant tan K'ulb'il Yol Twitz Paxil ALMG chinataltzaj le ka'wl 1046-87 ye b'ixb'a'ntkyen le junaq ox tajlal xaw junlaji'n xaw le yob' 1987 ejnin i'tz e'a'j:

a, aa, b', ch, ch', e, ee, i, ii, j, k, k', ky, ky', l, m, n, o, oo, p, q, q', r, s, t, t', tx, tx', tz, tz', u, uu, w, x, xh, y, (') maqb'il yol.

Tan tele'n qatxum tetz, atkunin jatxb'ilil chixo'l e'ch techl tz'ib'a'n le qayol ejnin nachib'i'aj: **talma'tz'ib'** (vocales) ejnin **quliltz'ib'** (consonantes); at jatxb'il chixo'l ye e' b'ajx q'u'j: at ye **juy tqanil qulil** (cortas) ejnin at ye **nim tqanil qulil** (prolongadas), ma ye ka'p tx'aqaj: at ye **kyilnaqlentu' te'j talche'n** (simples) ejnin at ye **at maqb'il yol te'j** (glotalizadas).

Ye e' **talma'tz'ib'** o' chixone'n ejnin **juy tqanil chiqulil,** na junintzi' tquj naqab'an tan talche'n chib'i'. Sqile' kob'ox elsawutzil tan tele'n qatxum tetz.

• Talma'tz'ib' juy tqanil qulil *Vocales simples*

Elsawutzil:

a	**a**j**a**w	tacuazín
	aj	caña
	tz**a**j	ocote
	j**a**l	mazorca
	Q**a**jk**a**w	Nuestro Señor
e	**e**ky'	pie de gallo (flor)
	ewt	ayer
	ch**e**m	banco tejido
	P**e**l	Isabel
	X**e**b'	peine
i	**i**ch	chile
	n**i**m	grande
	w**i**tz	cerro
	tx**i**l	grillo
	tz'**i**l	sucio
o	**o**j	aguacate
	oj**o**n	tos
	x**o**nl	pariente
	q**o**l	chompipe
	km**o**n	comunidad
u	**u**s	mosca
	um**u**l	conejo
	ch**u**su'l	estudiante, practicante
	tx**u**mu'n	pensamiento, pensar, idea
	ch**u**su'n	estudiar

: Quliltz'ib' *consonantes*

At kob' tx'aqaj kyitane'n ye e' **quliltz'ib':** at e' ye kyilnaqlentu' si'le'n ejnin at jun tx'aqajt ye at maqb'il yol te'j.

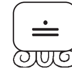
:/• Quliltz'ib' ye kyilnaqlentu' te'j si'le'n *consonantes simples*

At b'elulaj chixone'n ye e' quliltz'ib' ye kyilnaqlentu' te'j si'le'n tuml ye maqb'il yol, at ala' techl tz'ib'a'n le qayol ye kob'ku'n chixone'n kyoq'b'e'nkyib' ejnin nq'e'tz ni'ku'n chiqulil nab'an ye naqo'k tan chisi'le'n, chikyitane'n e' ye junit kyitane'n chitane'n le chiyol xhtya'n.

Ye e'ch quliltz'ib' ye kyilnaqlentu' te'j qulil i'tz e'a'j ch, j, k, ky, l, m, n, p, q, r, s, t, tx, tz, w, x, xh, y, (') maqb'il yol.

Elsawutzil:

ch	**ch**am	fuerte
	ches	bledo
	b'o**ch**	cerdo
	chemol	tejedor/tejedora

j	**j**unla**j**	once
	sa**j**a'ch	jugar
	na**j**al	familia
	mu**j**	sombra
	jo**j**	cuervo
k	**k**a'l	casa
	koyle'n	acostarse
	kux	pierna
	kolb'aj	güipil
	kaxha'	cofre
ky	**ky**iwel	testículo/fortaleza
	kyimichil	muerte
	xi**ky**	joven
	xi**ky**u'l	fruto del árbol de pino (tijiche)
	kyi**ky**uj	pedida
l	**l**munch	limón
	lo'b'aj	fruta
	k'o**l**che'n	sentarse
	umu**l**	conejo
	lub'aj	serpiente
m	**m**a**m**	macho/ masculino
	meb'i'l	riqueza
	me'b'a'il	pobreza
	mujil	su sombra
	mitu'	gato
n	**n**i'	nene/bebé
	To**n**	Antonio
	qata**n**um	paisano
	t**n**um	pueblo
	nim	grande
p	**p**olo'n	recado
	pito'n	empujar
	pile'n	probar
	pitz'**p**uj	salado
	pujle'n	desatar/ resolver
q	**q**ol	chompipe
	qul	garganta/cuello
	qetz	nuestro
	x**q**el	su esposa
	s**q**il	claridad
r	**r**a'p	matraca
	xa**r**u'	jarrón de barro
	rit'ij	desgarrado
	rmeril	manera
	ti**r**ku'n	todo
s	**s**am	morral
	ma**s**ol	barrendero
	se'ol	carpintero
	sib'el	humo/vapor
	su'b'il	limpiador
t	**t**alma'	su corazón
	teml	su costilla
	trimpe'n	caerse
	tolo'	rueda
	tu'pch	su flor
tx	**tx**a'x	verde
	txeqb'il	lumbrera
	txikl	de pie
	txolil	fila
	txuk	animal
tz	**tz**a'j	ceniza
	tze'	palo/madera
	i**tz**aj	hierba
	tzu'j	hediondo
	so**tz**e'n	desaparecer

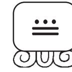
w	**w**itz	cerro	**y**	**y**ol	palabra, idioma
	ka'**w**l	ley		**y**ab'	tonto
	xche**w**l	escalofrío		**Y**an	Sebastián
	e**w**t	ayer		Ka**y**	pescado
	e**w**un	escondido		Mo**y**	carro
x	**x**alum	zancudo	**'**	a**'**	agua
	xew	shara, pájaro azul, azul		b'e**'**chtetz	su ropa
	xewl	respiración		ji**'**	suegro/yerno
	xun	señorita		su**'**	chirimìa
	xi'il	plumaje, pelaje		so**'**tz	chinchín
xh	**xh**u'l	pollo			
	xhak'e'n	morder, mordisquear			
	xhi'wl	zorro			
	xho'k	torcido			
	xhepu'	cebo			

:/: Quliltz'ib' ye at maqb'il yol te'j *(consonantes glotalizadas)*

Ya'stzun e'ch techl tz'ib'a'n ye at maqb'il yol te'j ejnin i'tz e'a'j: **b', ch', k', ky', q', t', tx', tz'.**

Elsawutzil:

b'	**b'**aq	hueso		**k'**uxh	piojo
	b'u'y	trapo		**k'**oy	mono
	b'och	cerdo	**ky'**	**ky'**ach	trasero
	la**b'**	espanto		**ky'**aj	haragán
	b'alum	tigre		**ky'**elk'uj	macizo
ch'	**ch'**utux	puntiagudo		**ky'**ixpe'n	herida
	si**ch'**	gritar		**ky'**iky'lom	guardián
	ch'u'xh	miltomate	**q'**	**q'**aq'	fuego
	chi**ch'**	sangre		**q'**ajla'n	saludar
	ch'im	monte/zacate		**q'**alu'n	abrazar
k'	**k'**a'	amargo		**q'**aja'l	fractura
	k'um	ayote		**q'**inum	jocote
	po**k'**	gorgojo			

t'	**t'**inb'il	comida	**tz'**	**tz'**ak'b'il	medicina
	t'ikyin	de puntillas		**tz'**uj	gotera
	t'uyi'n	manosear		**tz'**unum	gorrión
	t'aklij	está en equilibrio		**tz'**o'tz	oscuridad
	t'okoj	bodoque		s**tz'**e'b'aj	chicle

tx'	**tx'**otx'	tierra
	tx'am	ácido
	tx'ewu'ch	mecate
	tx'ixwil	vergonzoso
	tx'ujux	anona (fruta)

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

- Qajatxe'ku'nqib' tan oxoxinle'n, ejnin che'qatz'ib'e'ku'n le qayol ye e'ch jilwutz xtxolb'il ye naqilku'n le chiyol xhtya'n, b'a'n lche'qatz'ib'ku'n le qu'j ejnin qaxmaye' ye qo b'a'n atit stz'ibe'ntetz, ejnin qo kyi'k plojil at.

Tacuazín	______________	Mosca	______________
Caña	______________	Conejo	______________
Ocote	______________	Estudiante	______________
Mazorca	______________	Pensamiento	______________
Nuestro Señor	______________	Estudiar	______________
Pie de gallo	______________	Fuerte	______________
Ayer	______________	Bledo	______________
Banco/tejido	______________	Cerdo	______________
Isabel	______________	Tejedora	______________
Espejo	______________	Carne	______________
Chile	______________	Once	______________
Grande	______________	Jugar	______________
Cerro	______________	Familia	______________
Grillo	______________	Sombra	______________
Sucio	______________	Cuervo	______________
Aguacate	______________	Casa	______________
Tos	______________	Acostarse	______________
Pariente	______________	Riqueza	______________

Chompipe	______________	Pobreza	______________
Reunión,	______________	Sentarse	______________

: Sqajunale'n b'a'n lqe'l stzo'lte'j ye qachusu'nb'il nqo b'a'n lqab'e'n xhchixo'l kmon wunaq, tan jaqle'n kob'ox yol skyetz ye naxe'tij tan e'ch quliltz'ib' ye tz'ib'a'nt le jun u'je'j, qab'ane' wuqaqchaq tqan yol te'j jujun techl quliltz'ib' ye ate'tza'j. Che'qatz'ib'e'ku'n ejnin qama'le' te'j tu kyetz e' quch'.

t	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
k	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
k'	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
ch	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
ch'	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
tx	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
tx'	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
q	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
q'	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
tz	______________	______________	______________
	______________	______________	______________
tz'	______________	______________	______________
	______________	______________	______________

⋮ B'a'n lqatz'ab'ku'n le qu'j nqo tk'u'l jun u'je'j, e'ch techl tz'ib'a'n ye kyib'e' le e'ch ama'l ye ate'kyen xlajaq nqo txo'laq jujun yol. Qajoye' e'ch techl tz'ib'a'n txo'laq ye e'ch yol ye ate'tz le qasb'al, ma ye ljalqa'n che'qatz'ib'e'ku'n le u'je'j ejnin ncha'tz qab'ane'ku'n le qetz qu'j.

___atanum	paisano	(s)
b'o___	cerdo	(k)

chu___u'n	estudio	(p)
a___a'l	tu casa	(ch)
pa___l	boca arriba	(tz')
tza___i'n	alegría	(x)
tz'i'n___uj	olor de orín	(k')
___ulij	pito de barro	(tz)
___ab'il	enfermedad	(tx')
ya___i'xh	enfermo	(y)
___ewu'ch	mecate	(b')
		(o)
		(q)

⋮ Qatz'ib'e'ku'n e'ch yol le ama'l ye ate'kyen txo'laq jujun k'oloj yol tan stz'aqse'n ye xtxolb'il ye najaqtzaj. B'a'n lqajoy txo'l e'ch yol ye chitxoli'nkyib' le qasb'al, qile' ejnin qama'le' te'j ye qo i'tz yol nataj jujun xtxolb'il.

Wi'nin __________ naqatx'ak ye qo wi'nin qaq'uj. (chaq'uj)
Wi'nin chisib'el e'ch __________ ye nachixon tqatanum jalu'. (ch'im)
Jun __________ nab'anon e'ch chem ejnin e'ch wa'b'il. (chik'a')
Cho'n __________e' nitxa' witxa'x ch'im. (ab'al)
B'enaqe'nin e' __________ tan chem stzi' chika'l. (xhch'okl)
__________ nachib'enaq e' xun ejnin xiky te'j likyen Chumpul. (se'ol)
Natzan ta' tan __________ tx'otx' jalu' skyuch' wakxh. (chusu'n)
Ye naku'ul __________ wi'nin natxa'xin kyeqil e'ch ama'l. (moy)
Cho'n nasaj __________e' wunaq jalen tzi'a' Stzisanwan. (xna'n)
Wi'nin __________ e' wakxh ye na'ok xhch'okl tx'otx'. (pwoq)
(nachisaqchij)

| Qatx'ixpe'e'n ejnin che'qatz'ib'e'ku'n le qayol e'ch yol ye ate' sqanku'n le chiyol xhtya'n. Qatxume' ye ntaxq qo'k tan stz'ib'e'n na at jujun ye at talma'tz'ib' juy tqanil qulil te'j ejnin at ye nim tqanil qulil te'j. Tan kyi qaxub'se'n te'j b'an lqasi'lej ala' tir tan lajluchaxe'n tqanil qulil jujun yol sqawutz, qalena'stzun lku'tz qa'n le ama'l ye atkyen xlajaq jujun yol, b'a'n lxkon ye jun u'je'j qa'n nqo b'a'n lqab'anku'n le qetz qu'j.

Palabra	____________	Tristeza	____________
Entrar	____________	Futuro	____________
Zanate	____________	Garabato	____________

Lagartija	___________	Gusano	___________
Peña	___________	Chile	___________
Huevo	___________	Cuervo	___________
Trementina	___________	Roble	___________
Suciedad	___________	Basura	___________
Deuda	___________	Diligente	___________
Grito	___________	Cigarrillo	___________
Güipil	___________	Su casa	___________
Doblador	___________	Mazorca	___________

KA'P XTXOLB'IL

CHIB'I' E'CH TAQLE'N
(SUSTANTIVOS)

B'i' e'ch taqle'n (sustantivos). Ya'stzun e'ch yol ye nachixkon tan talche'n chib'i' e'ch jilwutz taqle'n, chitane'n: wunaq, txuk nqo e'ch jilwutz ama'l; kyeqil e'ch taqle'n ye b'a'n naqilnin chiwutz ejnin e'ch taqle'n ye kyi lajluche', pona ate' ye lqo'k tan xtxumle'n ejnin naqanachon te'j, chitane'n: ka'l, itz'ajb'il, tzatzi'n, e'ch wi'tze', kyeq'eq', tz'a', Wa'n, ejnin b'ikuntunintz. Ate' ox jilwutz q'u'j ye chin wutzile'nin xtxolb'il ky'a'n ta'n jujun ejnin ncha'tz xhchijunalen e'a'tz at jatxb'iltetz chixo'l, cho'n naxom te'j ye b'i nachixkone't ye lqo'k tan chusu'n tib'aj ejnin nachib'i'aj: **B'i' e'ch yol ye natetzajkyen jun taqle'n** (sustantivos según posesión) **B'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol eqa'n ta'n** (Sustantivos según composición) **B'i' e'ch yol ye nataltzaj na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n** (Sustantivos relacionales)

Elsawutzil:

chej	caballo
wunaq	persona
witz	cerro
Pla's	Francisco
tzatzi'n	alegría
kyeq'eq'	viento
tz'a'	calor

•/• B'i' e'ch jilwutz yol ye natetzajkyen jun taqle'n
(Posesión Gramatical)

Ya'stzun e'ch yol ye nataltzaj ye natetzajkyen jun taqle'n. Ye natetzajkyen nalajluchax ta'n na'skyetz taw e'ch taqle'na'tz. Ye natetzaj **b'i' jun taqle'n** na'elepont ye nataltzaj na'tzun taw nab'an nqo na'tzun najilon tib'aj b'i' jun taqle'na'tz. Ni'ku'n na'ele't chinaqal: **wetz, awetz,**

teru', qetz, b'ikuntunintz. Ye e'ch taqle'na'tz na'ok taw tantu' ye nacho'k kob'ox tel techl nqo stz'a'pl tz'ib'a'n tzwutzaq ye nachib'i'aj "*prefijos*" ye nataltzaj tajlal ejnin na'skyetz taw nab'an.

Puntil xkonse'n e'ch yol ye natetzajkyen b'i' jun taqle'n ye naxe'tij stz'ib'e'n te'j talma'tz'ib'

(Uso de los posesivos en sustantivos que inician con vocal)

Elsawutzil:

Kyi tetza'nt	**tetza'nt**		**wunaq**	**taw**
No poseído	**poseído**		**personas**	
oj aguacate	**w**oj	**mi** aguacate	in	yo
	awoj	**tu** aguacate	axh	tu
	toj**u'**	**su** aguacate	ilu'/alu'	usted (respeto)
	toj **i'**	**su** aguacate de él/ella	i'	él, ella
	qoj	**nuestro** aguacate	o'	nosotros
	itoj**woq**	**su** aguacate de uds.	axwoq	ustedes
	kyoj**u'**	**su** aguacate de uds.	e'u'	ustedes
	kyoj **e'**	**su** aguacate de ellos	e'	ellas, ellos

Puntil xkonse'n e'ch yol ye natetzajkyen b'i jun taqle'n ye naxe'tij stz'ib'e'n tan quliltz'ib'

(Uso de los posesivos en sustantivos que inician con consonante)

Kyi tetza'nt	**tetza'nt**		**wunaq**	**taw**
No poseído	**poseído**		**personas**	
Tx'otx' tierra	**n**tx'otx'	**mi** terreno	in	yo
	atx'otx'	**tu** terreno	axh	tu
	xtx'otx'**u'**	**su** terreno de usted	ilu'/alu'	usted
	xtx'otx' **i'**	**su** terreno de él (ella)	i'	él, ella
	qatx'otx'	**nuestro** terreno	o'	nosotros
	itx'otx'**woq**	**su** terreno de ustedes	axwoq	vosotros
	chitx'otx'**u'**	**su** terreno de uds.	e'u'	de ustedes
	chitx'otx' **e'**	**su** terreno de ellos	e'	ellos, ellas

Ye kob'ox elsawutzil ye jawi't qil natzan tan xhchajle'n sqetz ye at kob'ox tel ne'xh techl tz'ib'a'n ye nachixkon tan lajluchaxe'n na'tzun taw e'ch taqle'na'tz nab'an. Atkunin puntil xhe'n naxe'tnin ta'lche'n b'i' jun taqle'n ejnin xhe'n natzajpon, tan tele'n qatxum tetz ye b'i'tz

natzan talche'n ye na'ok tetzaje'n jun taqle'n. Qaxmaye' e'ch tel techla'tz ye nachixkon xlajaq e'ch yola'tz.

E' wunaq ejnin tajlal le ate'kyent **Persona y número Gramatical**	**antes de consonante (/_C)**		**antes de vocal (/_V)**	
1ª. Xhchukl (Singular)	n-		w-	
2ª. Xhchukl (Singular)	a-		aw-	
2ª. Xhchukl (Singular honorìfico)	Ø- s-x-xh	-u'	t-	-u'
3ª. Xhchukl (Singular)	Ø- s-x-xh	i'	t-	i'
1ª. Ala' Xone'n (Plural exclusiva)	qa-		q-	
2ª. Ala' Xone'n (Plural exclusiva)	i-	-woq	it-	-woq
2ª. Ala' Xone'n (Plural)	chi-	-u'	ky-	-u'
3ª. Ala' Xone'n (plural)	chi-	e'	ky-	e'

At jun tx'aqaj stz'a'pl e'ch yola'tz ye cho'n b'ajxche' swutz ejnin at junt tx'aqaj ye cho'n ate' sju'len; b'a'n ltz'ok chib'i'qa'n tetz **Juego A.** At nab'antku'n ye lajluchkunin na'skyetz wunaqil ye ate'tz b'ajxkunin tajlal, chitane'n (**in, e'u'** ejnin **axwoq**), ejnin ncha'tz at nab'antku'n qale kyi natalwit tajlal wunaq ye ate'tz, chitane'n: (**in,** ejnin **kob'oxt** qale kyi natalwit **e'u'** nqo **axwoq**). Na ye yol **kob'oxt** kyi natzan tan talche'n na'skyetz e'.

Elsawutzil:

Tetza'nkyen b'i' jun taqle'n ye naxe'tij stz'ib'e'n tan jun quliltz'ib' ejnin ncha'tz natzajpon wi' stz'ib'e'n tan jun quliltz'ib'.

Kyi tetza'nt	**No poseído**	**tetza'nt**	**poseído**
Ka'l	*casa*	**n**ka'l	mi casa
		aka'l	tu casa
		ka'l**u'**	su casa
		ka'l **i'**	casa de (él, ella)
		qaka'l	nuestra casa (inclusiva)
		chika'l	vuestra casa (exclusiva)
		chika'l**u'**	su casa de ustedes (honorìfico)
		ika'l**woq**	su casa de ustedes
		chika'l **e'**	su casa de ellos, ellas

Tetzaje'nkyen b'i' jun taqle'n ye naxe'tij stz'ib'e'n tan jun talma'tz'ib' ejnin ncha'tz natzajponwi' stz'ib'e'n tan jun quliltz'ib'.

Kyi tetza'nt *No poseído*	**tetza'nt**	**poseído**
Oj aguacate	**w**oj	mi aguacate
	awoj	tu aguacate
	toj**u'**	su aguacate de usted
	toj **i'**	su aguacate de él, ella
	qoj	nuestro aguacate
	itoj**woq**	vuestro aguacate
	kyoj**u'**	su aguacate de ustedes
	kyoj **e'**	su aguacate de ellos ellas

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

- Qatz'ib'e'ku'n tetza'nkyen chib'i' e'ch taqle'n ye naqilku'n le jun u'je'j. Xomoqkyentu' qa'n te'j e'ch jilwutz xtxolb'il ye jawi't qil, ejnin b'a'n lqab'anku'n le qu'j.

Tx'otx'	marus	anqs	kxe'b'aj
__________	__________	__________	__________
__________	__________	__________	__________
__________	__________	__________	__________

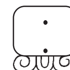
·/ ⁚ Jatxb'il xo'l b'i' e'ch taqle'n *(Clases de sustantivos)*

·/⁚/· Tetza'nkyen b'i' jun taqle'n *(Sustantivos según posesión)*

Ya'stzun chib'i' e'ch yol nab'antz tampaj ye naje' tx'ixpij yolche'n ye nacho'k tetzaje'n.

Elsawutzil:

Kyi tetza'nt	**No poseído**	**Tetza'nt**	**poseído**
k'ub'	piedra	qak'ub'	nuestra piedra
ka'l	casa	qaka'l	nuestra casa
xo'k	doblador	nxo'k	mi doblador
kolb'aj	güipil	kolob' i'	su güipil
chich'	sangre	nxhch'el	mi sangre
b'aq	hueso	ab'aqil	tus huesos

Ncha'tz ate' kob'xt ye ni'ku'n chitane'n ye e'ch xtxolb'ile'j:

·/:/: B'i' e'ch taqle'n ye na'ok stz'ab'l *(Sustantivos agregativos)*

Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye na'ok tetzaje'n ye na'ok jun techl tz'ib'a'n tetz stz'a'b'l qale natzaje't wi' yol nqo b'i' ye taqle'n tan tele'n qatxum tetz b'i na'elepone't. Ejnin i'tz e'a'j: (**-el, -il**)

Elsawutzil:

Kyi tetza'nt	**= No poseídos**	**Tetza'nt**	**= Poseídos**
chich'	sangre	xhch'**el**	su sangre
b'aq	hueso	b'aq**il**	su hueso (osamenta)
stzib'lal	información	stzib'lal**il**	su información
q'ol	trementina	q'ol**il**	su trementina
ky'ixb'el	dificultad	ky'ixb'el**il**	su dificultad
ma'lb'il	medida	ma'lb'il**il**	su medida
chi'b'aj	carne	xhchi'b'**el**	su carne
sib'	humo	sib'**el**	su humo
tza'j	ceniza	stza'j**il**	su ceniza
jib'el	color	jib'el**il**	su color

·/:/⁝ B'i' e'ch taqle'n ye kyi naxtx'ixpe'ntib' *(Sustantivos invariables)*

Ya'stzun b'i' e'ch taqle'n ye kyi naxtx'ixpe'ntib' puntil yolche'n ejnin si'le'n ye na'ok tetzaje'n, na chitane'n tetz stz'ib'e'n ejnin si'le'n cho'nin tane'n puntil yolche'ntz chitane'nin.

Elsawutzil:

Kyi tetza'nt	**= No poseídos**	**Tetza'nt**	**= Poseídos**
chej	caballo	nchej	mi caballo
ku'k	ardilla	aku'k	tu ardilla
tx'otx'	tierra	xtx'otx'	su terreno
yob'	año	qayob'	nuestra edad
itzaj	hierba	qitzaj	nuestra hierba
ij	semilla	tij	su semilla
ujul	siembra	kyujul	su siembra de ellos

·/:/⁝ B'i' taqle'n ye ilenin tetza'ntkyen
(Sustantivos siempre poseídos)

Ya'stzun chib'i' e'ch yol ye ilenin tetza'ntkyen b'i' e'ch taqle'n ta'n. Na ye qo ploj lqilej talche'n chib'i' kyi ltz'e'l qatxum tetz ye b'ilo'i'il naqatzan tan talche'n. Ye jun xtxolb'ila'tz cho'n nab'ajij xkonse'n tib'aj toxi'n weq wunaq ye natetzaj e'ch taqle'na'tz. Ncha'tz at nab'antku'n b'a'n nab'ajij e'ch xtxolb'ila'tz skye'j alchoqskyetz jilwutz tajlal wunaqil.

Elsawutzil:

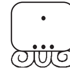
Ilenin tetza'ntkyen (*Siempre poseídos*)	
ta'ql	su raíz
xaq	su hoja
tmujil	su sombra
tunum	su punta/cúspide
q'ab'	su rama/su mano
xe'	su base
xk'oml	su cáscara
lo'b'ajil	su pulpo/fruto
xo'kyil	su doblador/envoltorio
xma'yil	su pelo de maíz
sopil	su núcleo

·/:/| B'i' e'ch Taqle'n ye kyi natetzajkyen
(Sustantivos nunca poseídos)

Ya'stzun chib'i' e'ch yol ye kyi natetzajkyen b'i' e'ch taqle'n ejnin kyi najal qa'n le kyeqil e'ch jilwutz yol qamam qate' ye naqayol tzo'ne'j Armit. Na kyi'k rmeril tetzaj alchoqskyetz wunaqil ye naqajilon te'j le e'ch tajlal ye jawi't che'qil.

Elsawutzil:

tkya'j	cielo	witz	cerro
muj	sombra	sb'aq'	nube
q'ej	sol	kyeq'eq'	aire
ab'al	lluvia	txuml	estrella
xaw	luna	tzanla'	río
salchkam	remolino/tormenta	kob'lajnob'	temblor/terremoto

sib'	humo	puqlaj	polvo
sqil	claridad	tz'o'tz	oscuridad

·/:/·| B'i' e'ch taqle'n ye natx'ixpij b'i' xe' yol ta'n
(Sustantivos supletivos)

Ya'stzun chib'i' e'ch yol ye kyi't nalajluchaxkyen xe' b'i' e'ch jilwutz taqle'n ta'n ye ok tetzaje'n nqo na'ok taw.

Elsawutzil:

ky'itx	pollo	wa'kx	mi pollo
xno'ql	chamarra	ntxo'	mi chamarra
xab'	caites	nxajab'	mis caites
chich'	sangre	nxhch'el	mi sangre

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

· Qajatxe' xo'l kob'ox chib'i' e'ch taqle'n ye ate' tzone'j le jun u'je'j chij ye e'ch jilwutz xtxolb'il ye jawi't qachusun te'j ye tx'aqaji'n kyitane'n, ejnin che'qab'ane'ku'n le qu'j te'j ye b'i' jujun tx'aqaj yola'tz ye jawi't qachusqib' te'j.

chej	woj	wa'kx	ky'itx
ntx'otx'	chika'l	qanb'aj	wutzaj
nxhch'el	ab'aqil	tkya'j	tx'uml
ky'ixb'el	kyoju'	b'aq	chi'b'aj
ma'lb'il	nb'uuch	kyujul	tx'otx'

: Qajoye' ejnin qatz'ib'e' tu junt quch' le chusu'nb'il, o' tqan b'i' e'ch taqle'n ye jawi't che'qil swutz jun nim xaaq u'j ejnin b'a'n lqiky' tan xhchajle'n xhchiwutz e' quch', (kyi lche'qab'an e'ch ye kyi't nalajluchax xe' xtxolb'il ye na'ok tetzaje'n).

______________	______________	______________
______________	______________	______________
______________	______________	______________
______________	______________	______________

• / ⋮ B'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol eq'an ta'n
(Sustantivos según composición)

Ye jun jilwutz b'i'aja'tz wi'nin nachixkon qa'n le qetz qayol, xomkyentu' te'j ye niky'na' weql jujun yol ye naqatzan tan xkonse'n ejnin b'i natzan tan talche'n sqetz. Txo'l e'ch yola'tz cho'n najal chib'i' e'ch taqle'n qa'n txo'l ejnin ncha'tz naxhchaj ye xhe'n kyitane'n e'ch taqle'na'tz, ye jatxb'il xo'l e'ch yola'tz i'tz ye junit xtxolb'il natzan tan talche'n. Cho'n naxom te'j ye b'i naxkone't ye jujun yol na at ala' jilwutz xtxolb'il ejnin jatxb'il xo'l talche'n kyeqil e'ch yola'tz. Ma jalu' qokopon tan tilwe'n kob'ox xtxolb'il.

Elsawutzil:

wiq'ab'aj	dedos	wi	sobre, encima	q'ab'aj	mano
ta'alche'w	sereno	ta'al	jugo, gota	che'w	frío
b'i'nsi'	encino	b'i'n	chompipa	si'	leña
witx'otx'	universo	wi	superficie	tx'otx'	tierra

• / ⋮ / • B'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol chinuch'i'nkyib' tan talche'n chib'i' *(Sustantivos compuestos)*

Ya'stzun b'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol chinuch'i'nkyib' tan talche'n jun xtxolb'il. Ye nacho'k tetza'n, nalajluchax ta'n ye na't nakyajkyent e'ch tel techla'tz sju'aqlen ye jujun yola'tz.

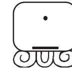
Elsawutzil:

B'i' taqle'n (***sustantivos***) nuch'i'ntib' (***compuestos***)

q'antze'	aliso	q'an	amarillo	tze'	árbol
saqk'ub'	piedra caliza	saq	blanco	k'ub'	piedra
saqwi'	canado	saq	blanco	wi'	cabeza
ju'q'a'	orilla del puente	ju'	nariz	q'a'	puente
jaq'wutz	la costa	jaq'	debajo	witz	volcán
stzi'a'	orilla de río	stzi'	orilla	a'	agua, río

B'i' taqle'n ye na'ok tetzaje'n *(sustantivos poseídos)*

nq'antze'	mi aliso
qatzaj	nuestro pino
xb'al	su hacha

xqel	su mujer
xtx'otx'	su terreno

·/⋮/: Jilwutz taqle'n ye kob'ku'n naxkon tan talche'n chib'i' *(Sustantivos complejos)*

Ya'stzun chib'i' e'ch jilwutz taqle'n ye kob'ku'n yol naxkon tan talche'n chib'i' ntintu' na chijatxo'nkyib' ye kob' yola'tz, ye na'ok tetza'n cho'n nalajluchax le ka'p yol ye na'skyetz taw nqo na'skyetz i' natzan yol tib'aj. Chitane'n kob'ox xtxolb'il ye sqile' tzone'j.

Elsawutzil:

B'i' taqle'n *Sustantivos*		**nuch'b'iltib'** *composición*			
elsanl e'b'aj	dentista	elsanl	quitador	e'b'aj	dientes
b'anol b'e'	caminero	b'anol	hacedor	b'e'	camino
josb'il xmatzi'	rasuradora	josb'il	cortador	xmatzi'	barba
elsanl xi'il wi'b'aj	barbero	elsanl	cortador	xi'il wi'b'aj	pelo
tolinl moy	chofer	tolinl	conductor	moy	vehículo

B'i' e'ch taqle'n ye tetza'nt *Sustantivos poseídos*

B'anol qab'e'	nuestro caminero
Josb'il nxmatzi'	mi rasuradora
B'anol qe'	nuestro dentista

·/⋮/⋮ B'i' ye chib'i' e'ch taqle'n *(Sustantivos de sustantivos)*

Ya'stzun b'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol nachixkon tan ta'lche'n ejnin tan stz'ib'e'n chib'i' e'ch taqle'n ejnin chijatxo'nkyib', qale natetzajkyen b'ajx yol ye ka'p. Ye nache'tetzaj b'i' e'ch taqle'na'tz cho'ntzun naxomtz te'j ye ka'p yol.

Elsawutzil:

B'i' Taqle'n *Sustantivos*		**Nuch'b'iltib'** *composición*			
Xaaq tze'	hoja de árbol	xaaq	su hoja	tze'	árbol
Tqan ka'l	pilar	tqan	su pie	ka'l	casa
Stzi' ka'l	puerta	stzi'	su boca	ka'l	casa
Wi' q'ab'aj	dedos de la mano	wi'	su cabeza	q'ab'aj	mano
Q'ab' tze'	rama de árbol	q'ab'	rama	tze'	árbol

B'i' taqle'n ye tetza'ntkyen *(Sustantivos poseídos)*

Te'j aqan	tu calcetín
Xaaq ntze'	mi hoja de árbol
Tqan qaka'l	nuestros pilares
Stzi' ka'lu'	la puerta de su casa

·/⁝/⁞ B'i' ejnin chib'i' e'ch taqle'n (*Sustantivos mas sustantivos*)

Ya'stzun chib'i' e'ch taqle'n ye kob'ku'n yol naxkon tan talche'n chib'i' ntintu' na chijatxo'nkyib'; ma ye nacho'k tetza'n junit taw nachib'an kob' yola'tz.

Elsawutzil:

Chib'i' e'ch taqle'n *Sustantivos*

Tajxtxu'	padres
Itz'unitziky	hermanos

Nuch'b'iltib' *Composición*

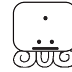
Taj	su padre	xtxu'	su madre
Itz'un	hermano menor	itziky	hermano mayor

·/⁝/| B'i' e'ch yol ye nataltzaj na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n *(Sustantivo relacional)*

Ya'stzun chib'i' junt q'u'j yol ye cho'n nachixkon tan talche'n sqetz na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n, techku'ntib' e', na cho'n nachixkon tan xhchajle'n ejnin tan lajluchaxe'n sqawutz ye ama'l qale ate't e'ch taqle'n le jun xtxolb'il; at nab'antku'n ye b'a'n naxkon tetz xel nuch'b'iltetz e'ch yol, int ye tetz munl i'tz tan talche'n na'skyetz ama'lil ate't e'ch taqle'na'tz.

Elsawutzil:

Stzi'	en la entrada de	Swutz	en frente de
Txe'	al fondo de	Tzaq'	debajo de
Tib'aj	encima de	Xlaj	al lado de
Wutzkok	atrás de		

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

- Qatz'ab'e'ku'n e'ch jilwutz yol ye najaqtzaj jujun xtxolb'il. B'a'n lche'qab'anku'n le qu'j. Ejnin cha'tz b'a'n lqajoy kob'oxt xtxolb'il tan qachusulqib' te'j. B'a'n lqajoy e'ch yol ye nataj ye jujun xtxolb'il le jun txol ye ate'tz le qasb'al

Cho'n ate' yaj tan yol stzi' ______________ .	(wunaq)
Nachixon ______________ tzwutz tyoxh.	(Ka'l)
Cho'n kolij ______________ txe' kaxha'.	(twi')
Jakyajkyen ______________ Pal tzaq eqtz.	(pwoq)
Nachitzan ______________ tan b'ajse'n tixi'n ta' Pla's.	(ch'oy)
	(nitxa')

: Qajoye' b'i' e'ch taqle'n (sustantivos) txo'l ye e'ch yol ye tz'ib'a'nche' tzine'j ejnin b'a'n lqab'anku'n jun **S** xlajaq ye jujun ye qo i'tz **b'i' e'ch taqle'n**.

Ko'n	__________	Q'uqlij	__________	Nim	__________
Itzaj	__________	Qol	__________	Itz'ajb'il	__________
Xab'	__________	Tz'uj	__________	K'anlaj	__________
K'ayb'il	__________	Jamel	__________	K'ijil	__________

⋮ Qajoye' chib'i' e'ch taqle'n ye natetzajkyen (sustantivos poseídos) txo'l ye kob'ox yol ye naqilku'n tzone'j. Ejnin b'a'n lqab'anku'n jun **P** xlajaq e'ch yol tetz techl ye e'ch yol **ye tetza'nt** ejnin b'a'n lqab'anku'n jun **N** xlajaq e'ch yol tetz techl ye e'ch yol ye **kyi tetza'ntkyen**.

Nka'l	__________	Kolb'aj	__________	Awex	__________
Chimeb'i'l	__________	Mo'tx	__________	K'alb'il	__________
B'otx'	__________	Itxu'	__________	Wutziky	__________
Alq'om	__________	Chika'lu'	__________	Nchusu'n	__________
Akolob'	__________	Toy	__________	U'j	__________

⋮ Qatx'ixpe'e'n ejnin che'qatz'ib'e'ku'n le qayol ye e'ch xtxolb'il ye tz'ib'a'nt le jun u'je'j, qile' puntil xkonse'n e'ch yol ye naxkon tan tetzaje'n jun taqle'n.

· Es muy importante saber hablar y escribir bien nuestro idioma, porque es una de las riquezas que nos dejaron nuestros abuelos. Hay que mantenerlo con nuestros hijos así como nuestra forma de ser.

____

____

____

: La señora Saqb'uch llevó unas flores de izote de la casa para venderlas en el mercado del pueblo. Con el dinero que reciba por las flores, ella comprará dos gallinas para tenerlas en la casa. Los huevos que pongan las gallinas, serán llevados luego al mercado para ser vendidos.

____

____

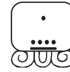
____

⋮ En la casa verde, que está cerca del mercado, sacaron mucho maíz y fríjol para vender a un bajo costo a la gente que vive muy lejos del pueblo. También les venderán alguna ropa y regalarán medicina para ayudarles.

____

____

____

TOXI'N XTXOLB'IL

XEL B'I'AJ
(PRONOMBRES)

Xel B'i'aj (pronombres), ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon tan lajluchaxe'n ta'n, na'skyetz taqle'nil nqo wunaq naqatzan tan yol te'j. Ye jun tel yola'tz naxkon tan kyi lajluchaxe'n na'skyetz wunaqil naqatzan tan naw'se'n b'i' nqo e'ch taqle'n, ma na chin lajluchkunin na'el qatxum tetz na'skyetz i' naqatzan tan yolche'n tantu' jun tel techl tz'ib'a'na'tz. Te'j ye jun weq chusu'n ntintu' qokopon tan tilwe'n ye e'ch xel b'i'aj sjunale'n.

Xel b'i'aj ye k'ula'ntib' ye naxkon
(*Pronombres independientes o personales***)**

Ye e'ch xel b'i'aj ye k'ula'ntib' ye naxkon (pronombres independientes) b'a'n nachixkon tan stz'ibe'n ejnin tan talche'n xel alchoqskyetz b'i' e'ch taqle'n txo'l jun xtxolb'il ejnin naxhchaj ye na'skyetz wunaqil natzan yol te'j. Ye ama'l qale ate'kyent e'ch tel xel b'i'a'ja'tz cho'n nalajluchax qale nachixkone't tan chinuch'e'n ye e'ch yola'tz. Kyeqil e'ch xtxo'lb'ila'tz xomche'kyentu' te'j ye e'ch jilwutz xtxolb'il ejnin puntil e'ch jilwutz chiyol qatanum, ntintu' naqab'en te'j ye b'a'n ltz'el chitxum alchoqskyetz wunaq tetz ye nq'era'tz tetz yol ye lcho'k tan xkonse'n. Ejnin i'tz e'a'j:

Yo	in
Tú	axh
Usted	ilu'/alu'
Él, ella	i'
Nosotros	o'
Ustedes	axwoq
Vosotros (Honorífico)	e'u'
Ellos, ellas	e'

Elsawutzil tan xkonse'n:

Tan tele'n qatxum tetz, b'a'n lqapil xkonse'n le xe' jun xtxolb'il, ncha'tz b'a'n lqapil le alchoqskyetz xtxolb'il ye naqaj tan b'anle'n, nintzun lqiltz ye xhe'n naxkye' tan xelse'n ye jun b'i'aja'tz.

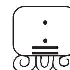
Xe' xtxolb'il: Nachitzan wunaq tan aq'un swutz tx'otx'.	*Oración base:* Las personas están labrando el terreno.
B'i qajb'il te'j jun xtxolb'il: **E'** (wunaq) nachitzan tan aq'un swutz tx'otx'.	*Oración de interés:* Son ellos (las personas) las que están trabajando.
Xe' xtxolb'il: Cho'n xonaqe' tel xun le xq'ol.	*Oración base:* Las niñitas caminaron en el lodo.
B'i qajb'il te'j jun xtxolb'il: **E' (**tel xun) xonaqe' le xq'ol.	*Oración de interés:* **Ellas** (las niñitas) caminaron en el lodo.
Xe' xtxolb'il: Cho'n loq'ol yaj ixi'n tk'ayb'il.	*Oración base:* El hombre compró el maíz en el mercado.
B'i qajb'il te'j jun xtxolb'il: **I'** (yaj) loq'naq ixi'n tk'ayb'il.	*Oración de interés:* **Él** (el hombre) compró el maíz en el mercado.
Xe' xtxolb'il: Cho'n chimejewe'n pale' swutz q'ajb'il.	*Oración base:* Los sacerdotes se hincaron frente al altar.
B'i qajb'il te'j jun xtxolb'il: **E' (**pale') chimejewe'n swutz q'ajb'il.	*Oración de interés:* **Ellos (**los sacerdotes) se hincaron frente al altar.

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

- B'a'n lqab'anku'n junt xtxolb'il chitane'n e' ye naqilku'n tzine'j, qale kyi lqaxkonsaj chib'i' e'ch taqle'n, ntintu' qatz'ib'e'ku'n le qu'j ye xel e'ch b'i'aj.

Qaxomoq te'j jun elsawutzile'j:

𝋠	Ja'ulaq Laxh tan nch'eye'n. **I'** (Laxh) ja'ulaq tan nch'eye'n.	Nicolás vino a ayudarme. **Él** (Nicolás) vino a ayudarme.
𝋡	Jakxhaq'uj xo'l ujul.	Trabajaste la siembra.
𝋢	Jakxjichinwoq xe'a' Tzisanwan.	Ustedes se bañaron en el río San Juan.
𝋣	Naxtx'aj Lu'ch b'e'chkyetz najal.	María lava la ropa de la familia.
𝋤	Natzan Lu' tan saja'ch pilot xhq'alaj.	Pedro juega pelota en el campo.
𝋥	Nachik'ayin xna'n tk'ayb'il.	Las mujeres venden en el mercado.
𝋦	A'wnaqponin chusu'n kya'n xun le chusb'il.	Las niñas estudian mucho en la escuela.
𝋧	Nachitzan ajchusunl tan chichusle'n nitxa'.	Los profesores enseñan a los alumnos.

KYAJI'N XTXOLB'IL

CHAJOL YOL
(*ARTÍCULOS O DETERMINANTES*)

Ye e'ch **Chajol yol** (artículos) i'tz e'ch tel ne'xh yol ye nachixkon tan xhchajle'n ejnin tan lajluchaxe'n b'i' e'ch taqle'n ye ajtzqe'n nqo kyi ajtzqe'n wutz qa'n. Ye naxkon jun chajol yol qa'n na'el qatxum tetz ye qo ajtzqe'n wutz jun b'i'aj qa'n nqo cho'ntu' na'el qatxum tetz tanpaj ye cho'n ate'kyen txo'l tuch'. Ye e'ch jilwutz chajol yola'tz ye nachixkon qa'n le qetz qayol, i'tz e'a'j:

Chajol yol	Artículos
Ye/yi	el, la, las, los
Jun	un, una, uno
Kob'ox	unos, unas

Chajol yol ye ajtzqe'n wutz qa'n: *(Artículo definido)*

Le qetz qayol junintzi' jilwutz **chajol yol ye nab'i'aj ajtzqe'n wutz qa'n** (artículo definido) naqaxkonsaj tan xhchajle'n b'i' jun taqle'n ye ajtzqe'n wutz qa'n ejnin i'tz: **ye** nqo **yi,** ilenin cho'n nab'ajxij xhchiwutz b'i' e'ch taqle'n ncha'tz b'a'n naxkon txo'laq e'ch xtxolb'il. Ye jun chajol yola'tz kyi na'ok tan jatxle'n xo'l ejnin kyi nataltzaj tajlal e'ch taqle'n.

Elsawutzil:

Ye tx'otx'	**el** terreno, **la** tierra
Ye ka'l	**la** casa
Ye tojqb'il	**la** corriente
Ye wunaq	**la** persona
Ye kay	**el** pescado
Ye ptzo'm	**la** viga
Ye moy	**el** carro

Puntil xkonse'n e'ch chajol yol (*Aplicación del artículo*)

- Elsawutzil xhe'n puntil xkonse'n e'ch chajb'il yol le jun xtxolb'il le qetz qayol.

Elsawutzil:

Ye xun	la niña	**ye** b'uch	la flor
Ye waj	la tortilla	**ye** yaj	el hombre
Ye tx'i'	el perro	**ye** aq'unwil	el trabajador

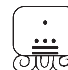
Niky'na' k'amb'iltetz **ye** ka'l?	¿Cuánto es el alquiler de **la** casa?
At wi'nin xaaq **ye** la'.	**El** chichicaste tiene muchas hojas.
Niky'na' jamel **ye** kxe'b'aj?	¿Cuánto cuesta **e**l elote?
Wi'nin paq'kanil **ye** tx'ewu'ch.	**El** mecate se revienta muy fácil.
Txoli'n kyitane'n **ye** e' nitxa'.	**Los** niños están en fila.

: At nab'antku'n ye e'ch chajb'il yol b'a'n nachixkon ye na'ok tetzaje'n jun b'i'aj. Te'j ye e'ch xtxolb'ila'tz kob'oxintzi' yol qale nachixkone't le chiyol xhtya'n, cha'stzuntetz tz'okopon jun techl qa'n tetz jatxb'il xo'l.

Elsawutzil:

Nim il tane'n **ye** tal.	Está enfermo **(el)** su hijo.
Qapite'e'n **ye** eqtz.	Levantemos **la** carga.
Jatoksaj ta' **ye** nyol.	El señor aceptó (**la**) mis palabras.
Jalu' chu'l **ye** e' tuch'.	Hoy vienen (**los**) sus compañeros.
Tenchikyim **ye** tawun.	Ya se le murió (**el**) su ganado.

Le qetz qayol at rmeril tan xkone'n jun **chajol yol ye kyi ajtzqe'n wutz qa'n** (artículo indefinido), npe atq junt techl ye natzantzaj tan talche'n junt xtxolb'il tib'aj b'i' e'ch taqle'n chitane'n (**-a'j, -e'j, -ej**). Le jun k'oloj yola'tz ye naqaxkonsaj tetz jun chajb'il, b'ajxche' e'ch chajol yola'tz xhchiwutzaq.

Elsawutzil:

Ye jun yaj**e'j.**	(**el**) un este hombre.
Muj nb'an **ye** jun q'ej**a'j.**	hoy es (**el**) un día nublado.
Ye jun k'ub'**e'j.**	(**la**) una esta piedra.
Ye nok txikun**e'j.**	(**el**) este poco de fríjol.
Ye xun**e'j.**	(**la**) esta niña.

Txo'l chib'i' e'ch taqle'n qale naxkone't b'i' junt taqle'n ye natzan tan talche'n na'skyetz ama'lil atkyent e'ch taqle'n (sustantivo relacional), at rmeril lchib'ajxku'n e'ch chajol yola'tz ye ntaxq ku' chib'i' e'ch taqle'na'tz qa'n.

Elsawutzil:

At amlu' tk'u'l **ye** ajatze'n.	**El** matazano tiene gusano.
Chin tz'ilnin **ye** b'e'chtetz ta'.	**La** ropa de papá está sucia.
Ye awetz a moy.	**El** carro tuyo.

Ye e'ch **chajol yol** le qetz qayol i'tz ye e'a'j: **jun, kob'ox,** ni'ku'n tu e' ye ajtzqe'n chiwutz qa'n, na kyi nataltzaj tajlal ejnin na'skyetz taw. Ye jun chajol yolja'tz naxhchaj sqetz ye b'i e'ch taqle'n kyi ajtzqe'n wutz qa'n, nqo at nab'antku'n ye alchoqskyetz b'i' taqle'ntunintz.

Elsawutzil:

Jun xiky — **un** niño
Jun txuk — **un** animal.
Jun b'uch — **una** flor
Jun xna'n — **una** mujer
Jun ma'kl — **un** instrumento.

Kob'ox wunaq — **unas** personas
Kob'ox taqle'n — **unas** cosas
Kob'ox xna'n — **unas** señoras
Kob'ox txuk — **unos** animales

Puntil xkonse'n le e'ch xtxolb'il:

Tennloq' **jun** nkmi'xh.	Compre **una** camisa.
At **jun** b'uch ye chin yub'ilnin.	Hay **una** flor muy hermosa.
Jannachwetz **jun** kob'lajnob'.	Yo sentí **un** temblor.
E'iky'aq **kob'ox** yaj tzine'j ewt kwe'nq'ej.	Ayer por la tarde pasaron **unos** hombres por aquí.
Etz'e'kyen **kob'ox** xtze' tan q'ab' che'w	El hielo quemó **unas** plantas.
Ky'ajwe'tzaj **kob'ox** wu'j.	Tráeme **unos** papeles por favor.

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

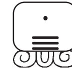
- Qasi'le' jun xtxolb'il ye at tzine'j, qaq'e'ku'n jun techl tan jun **X** kyeqil e'ch chajb'il yol ye atet'tz te'j chib'i e'ch taqle'n ye ajsqe'n ejnin kyi ajsqe'n chiwutz qa'n.

Jun xtxolb'il tetz Lu' tzu'
Cuentos de Pedro Urdemales
Ye xtx'amxe'n Lu'

Itzun b'antz ye toke'n tpisyo' Lu' Tzu' le wanqil chij, nintzun xhchaj Lu' skyetz e' najanl ye na'kuntunin ate'kyent. Cho'ntzun nab'enaq Lu'tz tan talq'e'n b'utx nqo waj cho'n nab'en tky'aj skyuch'aq najanla'tz, chij. Kyinintzun na'el chitxum wunaqtz tetz ye e' taw ka'l ye xhe'n nab'en chiwa'.

—"Xhe'nin nab'en qawa' " che'ch xna'n ye nachik'as jalchan, —"Xhe'nin nab'en qab'utx", chij. Kyi'ktte'tz b'utx at ejnin kyi'ktte'tz waj at ye na'ul sqil. Nsqen el tetz b'utx tk'u'l xhwoq' ejnin nsqen el tetz waj le mi't.

Kyoke'ntzun wunaqtz tan joyle'n puntil. Nintzun e'oktz tan ky'iky'lomi'n te'j na'nintzun skyetz i' ye juna'tz ye natzan tan talq'e'n chiwa'.

—Na'nintzun skyetz ye juna'tz na'ulaq tan tiky'le'n qab'utx ejnin qawa', che'ch nab'an. Na at nab'antku'n nim waj nakyajkyen tetz chiwa'qlo' wunaq tetz junt jalchan. Pona kyi'kt ye na'ul sqil.

Nintzun e'oktz tan ky'iky'lomi'n te'j. Elnaqe'nin yab' wunaqtz te'j, chij. —"B'inintzunlo' nab'anon qawa'. Txukpolo', qo itx'ijtzun, b'inintzun i'ila'tz, nqo tx'i'tzun, che'chtzun wunaq nab'antz.

Xtx'amxe'ntzun tetz Lu'tz. Kyitunin ilwutz, jun mixhtu' i' tane'n, chij. Ninintzun ib'ene'n ch'inloq kob'ox yajtz tan xq'uqe'n ejnin tan xmaye'n ye na't ltz'opone't ye jun mixha'tz. Ej ma kyilol, nsb'ejnin toke'n Lu' le pach i', na tel pachtu' le atkyent. At xtxu' Lu', itz'tzajtzun xtxu' Lu'tz chij.

—Jab'in jalu', che'chtzun yaj b'antz. B'entutzun chixmayiltz ye na'skyetz i' ejnin na't okkyent na laqb'alb'in ye chinoje'nkyen te'j chij, nq'etz chajq'ej. B'entutzun chixmayil kob'ox yaja'tz chij.

Jalenku'ntzun tule'n sqiltz, qalena'stzun chib'ene'n yajtz tan tilwe'n Lu'. —Ib'in jalu' yaj, che'ch b'antz. —Jab'in qu'lqetz tzawe'j.

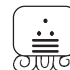
—Jab'ina'tz, chij Lu'. —Jaqu'l qetz tzawe'j, xhe'npe' tane'n ye awetz aya'pl, xhe'npe' tane'n ye awetz atzaq'il ye txolkunin atixhe't tan q'alb'aje'n e'ch tel b'e'chqetz ejnin tel qawa', che'ch kob'ox yaja'tz b'antz tetz Lu'. Na at nab'antku'n nab'nixkyen b'utx nqo chiwa' xna'n ejnin kyi'kt ye na'ul sqil.

—Pona axhb'inte'tz ye alq'om. B'anawetz kyi'tqlo' tzab'an na qotzun kxhe'lku'n qa'n swutz, che'chb'antz tetz Lu'.

—B'a'nb'in, chij Lu' b'antz. —B'a'nb'ina'tz qo ya'tz tane'n, chij Lu' b'antz.

Cha'tzkuntu' maqxe'n witz tetz Lu'tz tan talq'e'n b'utx ejnin waj skyuch'aq e' wunaq.

Na nsqenin b'en lo'on talaq' Lu' xhchixo'l wunaq chij.

TO'I'N XTXOLB'IL

TAJLAL
(*NÚMEROS*)

Ye e'ch **Tajlal** (números) ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon qa'n tan tajle'n e'ch taqle'n, na ilenin nataltzaj ye niky'na' at tk'u'laq jujun tx'aqaj. Ncha'tz nqe'tz ntin natal ye tajlal, ma na ncha'tz nacho'k tan chitxole'nin tan chijatxle'nku'n e'ch taqle'n. Cha'stzuntetz at e'ch jilwutz puntilil ye nachib'i'aj: **tajlal xone'n, tajlal txoli'n, ejnin tajlal jatx.**

- **Tajlal xone'n** (*números cardinales*)

Ye e'ch **tajlal xone'n** cho'n nachixkon tan tajle'n kyeqil e'ch jilwutz taqle'n ejnin ilenin cho'n b'ajxche' xhchiwutz kyeqil e'ch taqle'n ye natzan kyajle'n. Ye puntil qetz qa'jlan chipuntil qamam qate' junchnaqi'n nab'an. Cha'stzuntetz cho'n naxe'tnin jalen **txe'** nqo **xe'** jalen te'j b'elujlaj, ye na'elepone't ye naqaxe'tij tan ajla'n, cho'n naqi'pontzaj jujuninle'n jalen te'j junaq, ye naqajepon te'j ye jun weqa'tz naqa'j junt tir tan tajle'n junaqt tqan, ejnin ncha'tz junaqt, cho'nkuntu' naqab'entz tzi'n tan ajla'n. Ye puntil ajla'n tan lajlajinle'n junintzi' xe' nqo wutzi'n tane'n ma naqajepon te'j junlaj jalen te'j b'elulaj, kob'ku'n wutzi'n tane'n ye kyoq'b'e'nkyib', na'elepont ye kyoq'b'e'nkyib' tantu' ye (l tu 9) ejnin ye na'oktzaj ye (lajuj) xlaj. Ye e'ch puntil ajla'n ye naqaxe'tnin te'j jun jalen b'elulaj i'tz e'a'j:

jun	uno	junlaj	once
kob'	dos	kob'laj	doce
ox	tres	oxlaj	trece
kyaj	cuatro	kyajlaj	catorce
o'	cinco	0'laj	quince
wuqaq	seis	waqlaj	dieciséis
juq	siete	juqlaj	diecisiete

wajxaq	ocho	wajxaqlaj	dieciocho
b'eluj	nueve	b'elujlaj	diecinueve
lajuj	diez	junaq	veinte

Ye na'iky' ajla'n tib'aj b'elujlaji'n, at kob' xtxolb'il tan xkonse'n **Junaq**. At jun ye cho'n naxkon tan tajle'n tajlal q'ej, ejnin junt tan kyajle'n kyeqil e'ch taqle'n. Ye b'ajx xtxolb'il cho'n nasaj xe' te'j ye xhe'n tane'n jun (**wunaq**). Na cho'n nasaj xe' ye b'i' te'j ye niky'na' wi' q'ab' ejnin wi' tqan jun wunaq at, cha'stzun tokle'n b'i'tz tentz tetz **Junaq**; ye ka'p xtxolb'il ye nab'i'aj **K'al** cho'n nasaj xe' ye b'i' te'j ye jun k'oloj xone'n (**k'alb'iltetz**) i'tz jun k'oloj taqle'n ye k'alij xechik'u'l ye nim tajlal. **Stzib'lal: Sjaloq xtx'olb'il xo'l e'ch yola'tz qa'n stzajsb'ilwi' ye jun u'je'j.**

Elsawutzil:

junaq q'ej	*veinte días*
kawnaq q'ej	*cuarenta días*
oxjunaq q'ej	*sesenta días*
kyaj junaq q'ej	*ochenta días*
o' junaq q'ej	*cien días*
lajuj junaq q'ej	*doscientos días*

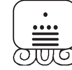
junaq chem	*veinte sillas*
kawnaq kxeb'aj	*cuarenta elotes*
ox junaq k'ach	*sesenta redes*
kyaj junaq xaq u'j	*ochenta hojas de papel*
o'junaq wunaq	*cien personas*
o'laj junaq ujlub'	*trescientas leguas*

Ncha'tz sqile' ye e'ch puntil ajla'n ye cho'n nasaj xe' tan ajla'n le jujuninle'n jalen **lajuj,** na ya'stzun puntil xkonse'n tan chiweqle'nku'n e'ch jilwutz tajlal; ye na'elepone't cho'n naxe'tnin weqle'n e'ch lmaq tajlal te'j junlaj jalen je'naq tzi'n. (**Puntil tz'ajlan xhtya'n)**

Elsawutzil:

Jun	*uno*	Wuqaq	*seis*
Kob'	*dos*	Juq	*siete*
Ox	*tres*	Wajxaq	*ocho*
Kyaj	*cuatro*	b'eluj	*nueve*
O'	*cinco*	lajuj	*diez*

B'a'n lche'qaweqku'n kyeqil e'ch xtxolb'ila'tz ye jawi't qil skyuch' ye e'a'j: **junaq, k'al,** ejnin **mutx'** na ya'stzun e'ch tajlal ye nachixkon tan chiweqle'nku'n e'ch **junaqchinle'n, k'alinle'n,** ejnin **mutx'inle'n.**

Elsawutzil:

Junaq jun q'ej	*veintiún días*
Junaq kob' q'ej	*veintidós días*
Junaqlaj q'ej	*treinta días*
Ka'wnaq tu lajuj q'ej	*cincuenta días*
Wuqaq junaq	*ciento veinte*
Wajxaq junaq	*ciento sesenta*
Lajuj junaq	*doscientos*
oxlaj junaq	*doscientos sesenta*
b'elulaj junaq tu b'elulaj	*trescientos noventa y nueve*

junaq kob' q'ej	*veintidós días*
junaq kyaj q'ej	*veinticuatro días*
ka'wnaq q'ej	*cuarenta días*
ox junaq o'laj q'ej	*setenta y cinco días*
juq junaq	*ciento cuarenta*
b'eluj junaq	*ciento ochenta*
kob'laj junaq tu lajuj	*doscientos cincuenta*
o'laj junaq	*trescientos*
jun k'al	*cuatrocientos*

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

- Qatz'ab'eku'n chib'i' e'ch tajlal ye kyib'e' le ama'l ye naqilku'n le jun techle'j.

Jun				O'			Wajxaq
			Kob'laj				
Juqlaj				Junaq jun			
		Junaq juq					
				Junaq juqlaj			Ka'wunaq
			Ka'wnaq kyaj				
	Ka'wnaq Lajuj					Ka'wnaq o'laj	
			Ox junaq				
					Ox junaq tu lajuj		
							Kyaj junaq
				Kyaj junaq tu o'			
	Kyaj junaq tu lajuj						
			O' junaq				

⁚ E'ch Tajlal tul Txoli'n (*números ordinales*)

Ye b'i' jun jilwutz ajla'n cho'n nasaj te'j ye na'ok kyajle'n e'ch taqle'n tk'u'l txoli'n chitane'n: **b'ajx, ka'p, toxi'n,** b'ikuntunintz (etc.)

Kyeqil e'ch puntil ajla'n tul txoli'n nachiku' weqij chinab'an tajle'n e'ch tajlal xone'n. Ye jatxb'il xo'l ye jun jilwutz ajla'na'tz b'ajx naqal ye xe' puntil ajla'n, ma natzajponwi' naxkon jun stz'ab'l yol qa'n chitane'n ye june'j **–i'n,** tan tele'n qatxum tetz ye na'skyetz ama'lil naqatzane't tan ajla'n.

Elsawutzil:

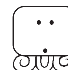
b'ajx	*primero*		junlaji'n	*décimo primero*
ka'p	*segundo*		kob'laji'n	*décimo segundo*
toxi'n	*tercero*		oxlaji'n	*décimo tercero*
kyaji'n	*cuarto*		o'laji'n	*décimo quinto*
to'i'n	*quinto*		junaqi'n	*vigésimo*
wuqaqi'n	*sexto*		junaqlaji'n	*vigésimo décimo*
juqi'n	*séptimo*		ka'wnaqi'n	*cuadragésimo*
wajxaqi'n	*octavo*		ox junaqi'n	*sexagésimo*
b'eluji'n	*noveno*		kyaj junaqi'n	*octogésimo*
lajuji'n	*décimo*		o' junaqi'n	*quincuagésimo*

Qapile' xkonse'n e'ch jilwutz puntil ajla'na'tz ye ja'a'w qa'n, tan kob'ox elsawutzil ye na't nachixkone't le e'ch puntil qayol.

B'ajxkunin topone'n tetz Lu'ch tan chusu'n.	*María llegó primero a estudiar.*
Ka'p topone'n tetz Wa'n.	*Juan llegó de segundo.*
Toxi'n topone'n tetz Cha'n.	*Juana llegó en tercer lugar.*
Kyaji'n kyopone'n kyetz Pal tu Le's.	*Gaspar y Teresa llegaron en cuarto lugar*
To'i'n topone'n tetz ajtz'ak le chusu'nb'il.	*El enfermero llego en quinto lugar en el aula.*

⋮ Jatxle'n tajlal (*números distributivos*)

Ye jun jilwutz ajla'na'tz cho'n naxkon qa'n tan **jatxle'nku'n** e'ch jilwutz **tajlal** ye niky'nintu' nachib'ajnin jujun wunaq. B'a'n nache'qajatxku'n e'ch jilwutz tajlal xhchiwutzaq chitane'n: **jujuninle'n, kukob'inle'n, oxoxinle'n, kyajkyajinle'n,** lb'entunintz (etc). Ncha'tz b'a'n nachixkon tan xhchajle'n sqetz ye niky'na' lchib'ajnin jujun chitane'n xtxolb'ile'j: jujun tetz jujun, kukob' tetz jujun, oxox tetz jujun, b'ikuntunintz (etc).

Elsawutzil:

Jujuninle'n	*de uno en uno*	junlajinle'n	*de once en once*
Kukob'inle'n	*de dos en dos*	kob'lajinle'n	*de doce en doce*
Oxoxinle'n	*de tres en tres*	oxlajinle'n	*de trece en trece*
Kyajkyajinle'n	*de cuatro en cuatro*	kyajlajinle'n	*de catorce en catorce*
O'lo'inle'n	*de cinco en cinco*	o'lajinle'n	*de quince en quince*
Wuqaqinle'n	*de seis en seis*	waqlajinle'n	*de dieciséis en dieciséis*
Juqjuqinle'n	*de siete en siete*	juqlajinle'n	*de diecisiete en diecisiete*
Waxaqinle'n	*de ocho en ocho*	wajxaqlajinle'n	*de dieciocho en dieciocho*
B'elujinle'n	*de nueve en nueve*	b'elujlajinle'n	*de diecinueve en diecinueve*
Lajujinle'n	*de diez en diez*	junaqchinle'n	*de veinte en veinte.*

Jawi't qil puntil tan jatxle'n e'ch tajlal xhchiwutz jujun q'u'j ejnin naxkon jun tel **stz'a'b'l yol** qa'n ye nab'i'aj (clítico) ejnin cho'n naxkon tan lajluchaxe'n ye b'i naqatzan tan talche'n nqo tan jatxle'nku'n xo'l ye stz'a'b'l yol naxkon qa'n i'tz ye **(nle'n)** ejnin cho'n naxkon sju'len jujun yol.

Ma jalu' qile' ye kob'oxt xtxolb'ile'j ye at junt stz'a'b'l yol na'ok sju'aqle'n ye jujun yol ejnin i'tz ye (**chaq),** natzan tan talche'n sqetz ye niky'na' lchib'aj ejnin jujun q'u'j nqo e' wunaq. **B'a'n lsb'anku'n ajchusunl kob'oxt elsawutzil.**

Elsawutzil:

Jujunchaq	*uno cada uno*	Junlajchaq	*once cada uno*
Kukob'chaq	*dos cada uno*	Koblajchaq	*doce cada uno*
Oxoxchaq	*tres cada uno*	Oxlajchaq	*trece cada uno*
Kyajkyajchaq	*cuatro cada uno*	Kyajlajchaq	*catorce cada uno*
O'lo'chaq	*cinco cada uno*	O'lajchaq	*quince cada uno*
Wuqaqchaq	*seis cada uno*	Wuqaqchaq	*dieciséis cada uno*
Juqchaq	*siete cada uno*	Juqlajchaq	*diecisiete cada uno*
Wajxaqchaq	*ocho cada uno*	Wajxaqlajchaq	*dieciocho cada uno*
B'elujchaq	*nueve cada uno*	B'elujlajchaq	*diecinueve cada uno*
Lajujchaq	*diez cada uno*	Junaqchaq	*veinte cada uno*

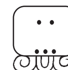
B'a'n lqapil kob'oxt elsawutzil ye na'ttzun nachixkone't e'ch jilwutz ajla'na'tz ye naqatzan tan chusu'n te'j. B'an xtxol ajchusunl kob'oxt xtxolb'il.

Jujunchaq chile' nitxa' ntaq' ta' jalu'.	*Papá dio una golosina a cada unode los niños.*
Kukob'chaq ky'ajaj nchib'ajnin ky'ajol.	*Dos cuerdas se les dio a cada unode los hijos.*
Oxoxchaq ch'okoj si' tajwe'n ltz'opon kya'n.	*Deben de llevar tres tercios de leña cada uno.*
Kyajkyajchaq awun nchikyaj le jun pe'm.	*En cada acorrala quedaron cuatro carneros.*
O'lo'chaq pwoq nchib'ajnin aq'unwil.	*A cada trabajador se le dio cinco monedas.*

Tajle'n tk'u'l anq'i'n nqo tquj, ejnin jatxle'n xo'l b'i e'ch taqle'n *(Conteo de tiempo y distribución de sustantivos)*

Kyeqil e'ch puntil ajla'n nq'e'tz ntin naxkon tan taq'le'n tajlal e'ch taqle'n sqetz, ma na ncha'tz naxkon tan tajle'n ye **anq'i'n** nqo **e'ch tquj** ye jawi't iky'kyen wuxtx'otx' **tajlal ama'l tk'u'l jun q'ej**, **smani'n**, **junaq q'ej** nqo tk'u'l **jun yob'**. Ncha'tz b'a'n naxkon tan jatxle'n chixo'l b'i' e'ch **taqle'n**, **e' txuk**, **e' wunaq**, b'ikuntunintz (etc.)

Naxkon tan jatxle'n tk'u'l anq'i'n, tk'u'l e'ch q'ej ye jawi't iky'kyen (pasado), junaqch q'ej, tan lajluchaxe'n ye xtxolb'ila'tz naxkon jun tel stz'a'b'l yol qa'n ye nab'i'aj (sufijo) **–ix**, ite'nina'tz naxkon tan talche'n e'ch yob' ye jawi't chiky'kyen naxkon ite'nin stz'a'b'l yola'tz chij ye b'ajx xtxolb'il **–ix.** Nntinku'n tan talche'n **ewt** tu **kub'it** naxkon ye stz'a'b'l yol **–t**, ejnin **–it.**

Elsawutzil:

Ewt	*hace un día (ayer)*
Kub'it	*hace dos días (anteayer)*
Oxix q'ej	*hace tres días*
Kyajix q'ej	*hace cuatro días*
O'ix q'ej	*hace cinco días*
Wuqaqix q'ej	*hace seis días*
Juqix q'ej	*hace siete días*
Wajxaqix q'ej	*hace ocho días*
B'elujix q'ej	*hace nueve días*
Lajujix q'ej	*hace diez días*

Jun yob'ix	*hace un año*
Kob'ix yob'	*hace dos años*
Oxix yob'	*hace tres años*
Kyajix yob'	*hace cuatro años*
O'ix yob'	*hace cinco años*
Wuqaqix yob'	*hace seis años*
Juqix yob'	*hace siete años*
Wajxaqix yob'	*hace ocho años*
B'elujix yob'	*hace nueve años*
Lajujix yob'	*hace diez años*

Puntil xkonse'n:

Ja'el junaq juq**ix** yob' ye kwe'nlemix jun chin wutzile'n kob'lanob'.

Ja'el Kyaj**ix** q'ej ye xe'tlemix oyintzi' le ama'l ye nab'i'aj Iraq.

Juqlaj**ix** yob' ta'n ye kwe'n xe'tzb'il molol wi' e'ch jilwutz yol Armit.

Tan talche'n ye anq'i'n tetz tzantzaj tk'u'l jun q'ej naqaxkonsaj ye stz'a'b'l yol **–t**. Tan talche'n jun yob' tzantzaj, ncha'tz naqaxkonsaj ite'nin stz'a'b'l yola'tz, sju'le'n b'i' ye jujun q'ej nqo yob'. Ntinku'n e'ch yol nqo tajlal **eqlen** ejnin **ka'pen** kyi na'ok stz'a'b'l yol te'j.

Elsawutzil:

Tajlal q'ej tzantzaj

Eqlen	*en un día (mañana)*
Ka'pen	*en dos días (pasado mañana)*
Oxt q'ej	*en tres días*
Kyajt q'ej	*en cuatro días*
O't q'ej	*en cinco días*
Wuqaqt q'ej	*en seis días*
Juqt q'ej	*en siete días*
Wajxaqt q'ej	*en ocho días*
B'elujt q'ej	*en nueve días*
Lajujt q'ej	*en diez días*

Tajlal yob' tzantzaj

Junt yob'	*en un año*
Kob't yob'	*en dos años*
Oxt yob'	*en tres años*
Kyajt yob'	*en cuatro años*
O't yob'	*en cinco años*
Wuqaqt yob'	*en seis años*
Juqt yob'	*en siete años*
Wajxaqt yob'	*en ocho años*
B'elujt yob'	*en nueve años*
Lajujt yob'	*en diez años*

Ncha’tz b’a’n naxkon tan chitxole’nku’n e’ch q’ej tu e’ch yob’ tk’u’l txoli’n ejnin nachixkon kob’ stz’a’pl yol **–t,** ejnin **-i’n**, ye nachib’i’aj (prefijos ej nin sufijos) jun xe’tzb’il, ejnin junt stzajsb’ilwi’ ye b’ajx yol ye na’a’lontzaj tajlal, tan lajluchaxe’n sqawutz ye b’i’tz naqatzan tan yolche’n. Ntinku’n b’ajx q’ej kyi na’ok stz’a’b’l oyol te’j.

Elsawutzil:

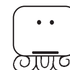
B’ajx q’ej	*en el primer día*
Tka’pi’n q’ej	*en el segundo día*
Toxi’n q’ej	*en el tercer día*
Tkyaji’n q’ej	*en el cuarto día*
To’i’n q’ej	*en el quinto día*
Twuqaqi’n q’ej	*en el sexto día*
Tjuqi’n q’ej	*en el séptimo día*
Twajxaqi’n q’ej	*en el octavo día*
Tb’eluji’n q’ej	*en el noveno día*
Tlajuji’n q’ej	*en el décimo día*

B’ajx yob’	*en el primer año*
Tka’p yob’	*en el segundo año*
Toxi’n yob’	*en el tercer año*
Tkyaji’n yob’	*en el cuarto año*
To’i’n yob’	*en el quinto año*
Twuqaqi’n yob’	*en el sexto año*
Tjuqi’n yob’	*en el séptimo año*
Twajxaqi’n yob’	*en el octavo año*
Tb’eluji’n yob’	*en el noveno año*
Tlajuji’n yob’	*en el décimo año*

Qile’ ye qo ja’el qatxum tetz

- Qatz’ab’eku’n chib’i’ e’ch tajlal le txoli’n ye kyib’e’ le ama’l ye naqilku’n le jun techle’j.

B’ajx				O’i’n			Wajxaqi’n
			Kob’laji’n				
Juqlaji’n			Junaqi’n				
		Junaq juqi’n					Junaq Kob’laji’n
				Junaq juqlaji’n			Ka’wnaqi’n
			Ka’wnaq kyaji’n				
	Ka’wnaq Lajuji’n					Ka’wnaq o’laji’n	
			Ox Junaqi’n				
					Ox junaq tu lajuji’n		
		Ox junaq tu o’laji’n					Kyaj junaqi’n
				Kyaj junaq tu o’i’n			
	Kyaj junaq tu lajuji’n						
			O’ junaqi’n				

Qatx'ixpe'e'n le qayol e'ch tajlal ye ate' tzine'j. Qile'ku'n ye qo e' tajlal xone'n nqo e' tajlal txoli'n.

Cien		Trigésimo	
Tricentésimo		Nonagésimo	
Quince		Décimo quinto	
Vicentésimo tercero		Doscientos noventa	
Cuadragésimo		Quincuagésimo primero	

Qatx'ixpe'e'n le qayol e'ch xtxolb'il ye tz'ib'a'nche' le chiyol xhtya'n.

Los perros se comieron cuatro panes.

___

Los niños juntaron 399 naranjas para el día de la madre.

___

El aire botó la trigésima fila de milpa.

___

Juan entró corriendo en el cuadragésimo lugar.

___

Un árbol grande tiene 400 ramas.

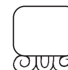
___

Qatz'ib'e le chiyol xhtya'n e'ch jilwutz tajlal ye ate' tzine'j.

1. Junaq b'elujlaj. ___
2. Kawnaq junlaj. ___
3. Ox junaq tu o'laj. ___
4. Kyaj junaq tu jun. ___
5. O' junaq tu lajuj. ___
6. Wuqaq junaq tu b'elujlaj ___
7. Juq junaq tu wajxaqlaj. ___
8. Wajxaq junaq tu kyajlaj. ___
9. O'laj junaq tu oxlaj. ___
10. Waqlaj junaq tu b'eluj. ___

Qatz'ib'e'ku'n jun xtxolb'il te'j jujun yol ye tz'ib'anche' le jun u'je'j.

1. To'i'n: ____________________
2. Kyaji'n q'ej: ____________________
3. Tjuqi'n yob': ____________________
4. Kyajt q'ej: ____________________
5. Wuqaqt yob': ____________________

WUQAQI'N XTXOLB'IL

CHAJB'IL TAQLE'N (*ADJETIVOS*)

Ye e'ch **chajb'il taqle'n** (adjetivos), ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon tan xhchajle'n ye xhe'nkunin kyitane'n e'ch **taqle'n** e' **txuk** nqo e' **wunaq**; ye xtxolb'ila'tz b'an naxhchaj ye: e'ch xtx'o'txl chitane'n t'olo'x (redondo) ko'chaq (pequeño), ejnin b'a'n naxhchaj kob'oxt xtxolbi'l ye xhe'n tane'n (cualidades) e'ch jilwutz b'alaj nqo ploj txumu'n chitane'n: wi'nin tajtza'ql (inteligente), b'alaj (bueno), chin b'alajil (altruista). Kyeqil e'ch chajb'il taqle'na'tz ilenin cho'n b'ajxche' swutz **chib'i' e'ch taqle'n** (sustantivos).

Elsawutzil:

Jilwutz chajb'il taqle'n (*Clases de Adjetivos*)

Xhe'n tane'n Forma		**Xtx'o'txl** Tamaño		**Jibe'l** Color		**Kob'oxt xtxolb'il xhe'n tane'n** Otras Cualidades	
Setex	*Circulo*	Nim	*Grande*	Saq	*Blanco*	Ky'aj	*Perezoso*
T'olox	*Bola*	Juy	*Pequeño*	Q'eq	*Negro*	K'ask'uj	*Diligente*
Xhqinix	*Largo*	Ko'chaq	*Pequeños*	Kyat	*Rojo*	K'ulutxum	*Obediente*
Lepex	*Plano*	Lmaq	*Grandes*	Q'an	*Amarillo*	Aq'unwil	*Trabajador*
Pim	*Grueso*	Ni'ku'n	*Igual*	Txa'x	*Verde*	Tz'il	*Sucio*
Xax	*Delgado*	Tokye'n-Ku'ntu'	*Mediano*	Txib'	*Azul*	Txo'm wutz	*Desnutrido*
Q'eb'ex	*Ovalado*	Ajnaqtzaj	*Regular*	Xq'inko'j	*Cafés*	Saqchom	*Jugador*

Puntil xkonse'n:

Jantx'aj **tz'il** te'j e'ch b'e'chaq Tzisanwan.
Lave la ropa sucia en el río san Juan.

Wil wetz ye cho'n na'ojqel jun **saq tx'i'** xo'l ka'l tnum.
Vi un perro blanco corriendo por la calle del pueblo.

Chin lajqe'lnin tane'n tel **ne'xh kneru'** ye nkutzaj xlaj wutz.
El carnerito tierno bajó corriendo por la ladera del cerro.

Kob'oxt elsawutzil te'j e'ch **chajb'il taqle'n** (adjetivos) ye junintzi' weq tane'n talche'n chib'i', qale naqilku'nt ye xe'tzb'il e'ch yola'tz ilenin e'ku'n QTQ, **(Quliltz'ib', Talma'tz'ib' ejnin Quliltz'ib'),** at kob'oxt ye e'ku'n QTQQ**.**

Elsawutzil:

Ak'	mojado	sqoj	ccristalino
Chi'	dulce	t'uch'	suave
Kotx	flojo	txaq	ordinario
Kup	corto/tunco	xhb'i'l	pelado
Kyiw	fuerte/duro	mam	macho
Sb'a'j	mancha blanca	sqej	seco

Kob'oxt elsawutzil te'j e'ch **chajb'il taqle'n** (adjetivos) ye kob'ku'n weql tane'n talche'n chib'i', qale naqilku'nt ye xe'tzb'il weql e'ch yola'tz ilenin ate' e'ch QT, (**Quliltz'ib' ejnin Talma'tz'ib')** ejnin at e' ye QTQ, at kob'oxt ye e'ku'n QTQQ.

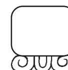
Elsawutzil:

Ak'aj	nuevo	Qatza'l	roto
Lajluch	claro/observable	Qinkuj	elástico
Ch'akan	pegajoso	Sq'itix	muy gordo
Patz'ax	aplastado	q'upux	muy gordo

Ncha'tz at **chajb'il taqle'n** (adjetivos) ye kob'ku'n yol kyoq'b'e'nkyib' tan talche'n jun xtxolb'il.

Elsawutzil:

Patxpuj	*endu*
Pitz'puj	*salad*
Pixhpuj	*mezq*
Putzpuj	*suav*
Spaq'puj	*pálid*
Pajpuj	*duro/*

Puntil xkonse'n:

Jalkunin nchi**patxpax** e'ch sub', tanpaj maxhchan el wiq'aq'.
Ya se enfriaron los tamalitos, porque hace rato se cocinaron.

Chin **pitz'puj**nin a' ye pi'lij jalen luku'n.
El agua de mar es muy salada.

Chin plojnin ye qo **Pixhpuj** jun yaj.
Es malo ser muy tacaño.

Chin **Tiptuj**nin tapa'l ye ntaxq q'anax.
El sabor del nance es muy desagradable cuando no ha madurado.

Qile' ye qo ja'el qatxum tetz

1. Qatz'ib'e'ku'n junaq tqan chajb'il taqle'n ye nataltzaj xhe'n kyitane'n e'ch taqle'n (Forma).

____
____
____

2. Qatz'ib'eku'n kob'ox xtxolb'il qale lchixkone't e'ch chajb'il taqle'n ye na'a'lon xtx'o'txl sqetz (Tamaño).

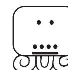
____
____
____

3. Qab'ane' kob'ox xtxolb'il qale lchixkone't e'ch chajb'il taqle'n qa'n ye ate'tz tzine'j.

Tz'il: ________________________
Xtantuj: ________________________
Pim: ________________________
Putzpuj: ________________________
K'ulutxum: ________________________

4. Qatz'ib'e'kun kob'ox xtxolb'il ye b'i'tz ye nme'l qatxum tetz nqo kyi nme'l qatxum tetz ye jawi't qachusun te'j, ejnin qatx'ole' xo'l tu chusulqetz.

____
____
____

JUQI'N XTXOLB'IL

CHAJB'IL TQANIL
(*DEMOSTRATIVOS*)

Ye e'ch **Chajb'il Tqanil** (Demostrativos) i'tz e'ch tel ne'xh pixha'lil yol ye cho'n nachixkon tan xhchajle'n xo'l tqanil kyeqil e'ch taqle'n; wunaq, txuk nqo e'ch jilwutz txumu'n. Ye e'ch chajb'il xo'l tqanil taqle'na'tz cho'n nachixkon tan talche'n niky'na' xo'l ate't e'ch taqle'n skyuch' e' wunaq ye nachitzan tan yol tib'aj. At nab'antku'n b'a'n nachixkon tetz **chajb'il taqle'n** (adjetivos) ejnin tetz **xel b'i'aj** (pronombres). Nachixkon e'ch pixha'l yola'tz tan talche'n ye ama'l qale ate'kyent e'ch taqle'n, **naqa'j** nqo **joylaj: -e'j, -ej, -a'j** ejnin **-e'a'j.**

Elsawutzil:

Ye jun**e'j**	(naqa'jku'n)	éste, ésta, esto	(lugar cercano)
Ye jun**ej**	(joylajlen)	ése, ésa, eso	(lugar retirado)
Ye **e'a'j**	(naqa'jku'n)	estas, estos	(lugar cercano)

Puntil xkonse'n:

1. Tky'ajtzaju' jun sa'chb'il**e'j**. Traiga ese juguete.	→	¿Ipe' jun**e'j**? ¿Éste?
2. ¿B'i sa'chb'ilil nsaj tky'alu'? ¿Qué juguete trajo?		Ye jun**ej.** **A**quel.
3. ¿Na'skyetz eqtzil nchu'l ita'n? ¿Qué cargas trajeron?		Ye **e'a'j.** Éstos.

Chajb'il taqle'n ejnin chajb'il xo'l tqanil
(*Adjetivo Demostrativo*)

Ye qo i'tz jun chajb'il xo'l tqanil (Adjetivo Demostrativo), at kob' puntil xkonse'n: b'a'n naxkon txo'l jun xtxolb'il ejnin b'a'n na'iky' tky'aj xkonse'n stzajsb'ilwi' b'i' jun taqle'n (sustantivo). Qo cho'n naxkon tetz

stzajsb'ilwi' b'i' e'ch taqle'n kyi't naxkon te'j yol (june'j) ma na cho'n naxkon te'j b'i' e'ch taqle'n tan talche'n na'skyetz ama'lil ate'kyent.

Elsawutzil:

Ye jun yaj**e'j** este hombre
Ye jun yab'il**e'j** esta enfermedad
Ye jun tz**e'a'j** este árbol
Ye jun tx'i'**a'j** este perro
Ye e' wakxh**e'j** estas vacas
Ye jun chej**ej** ese caballo

Puntil xkonse'n:

Wi'nin nachinpeq' te'j jun aq'un**e'j.**	**Este** trabajo me gusta.
Qajsqe'n wutz ye jun wunaq**e'j**.	Conocemos a **aquella** persona.
Jaxhcha'q **e'a'j** tan saja'ch xe'nka'l.	**Esos** llegaron a jugar a mi casa.
Ye jun tel nitxa'**e'j** wi'nin b'alaj txumu'n tuch'.	**Ese** niño tiene muy buenas ideas.
¡Ilwoqnin jun k'oloj wunaq**e'j**!	¡Miren **ese** grupo de personas!

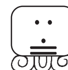
Ncha'tz qile' kob'oxt yol ye naxkon tan xchajle'n tqanil na't ate'kyent e'ch taqle'n chitane'n: **tzine'j, chine'j, tzinej, tzone'j.**

Elsawutzil:

Tzin**e'j** **Aquí**
Chin**e'j** **Allá/allí**
Tzon**e'j** **Acá**
Tzin**ej** **Ahí**

Puntil xkonse'n:

Cho'n baje'n xt tzin**e'j.**
Cho'n b'aje'n k lob'aj tzin**e'j.**
Cho'n xqa'qe'n aq'un.
Cho'n at kyulb
Cho'n ate' umu

Qapile' ye qo ja'el qatxum tetz:

- Qatz'ib'e' lajuj yol ye naxkon e'ch chajb'il xo'l tqanil ta'n.

____

____

____

- Che'qatx'ixpe'e'n e'ch yola'j le qetz qayol.

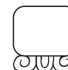
Aquí: ____________ Allí: ____________
Allá: ____________ Ahí: ____________
Acá: ____________

- Qatz'ib'e' jun xtxolb'il qale lchixkone't e'ch yol chajb'il xo'l tqanil qa'n.

____

____

____

WAJXAQI'N XTXOLB'IL

YUKB'IL TXUMU'N
(VERBOS)

Ye e'ch **Yukb'il Txumu'n** (Verbos) ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon tan talche'n kyeqil e'ch taqle'n ye (**naqab'an** nqo **naqatxum**). Ye e'ch jilwutz yola'tz cho'n nachixkon tan xhchajle'n ye xhe'n naqab'an tan xkonse'n kyeqil e'ch weql ye qayol te'j ye b'iku'n naqab'an ejnin b'ikunin naqatxumun te'j chitane'n: **b'ixi'n, o'ql, wa'a'n, tz'itpu'n, txumu'n, xtxime'n, nachle'n, tb'ite'n** ejnin at jun k'olojt. Tan e'ch yola'tz (yukb'il txumu'n) nalajluchax sqawutz ye b'i tqujil, tona', xhe'n natzan b'anle'n e'ch taqle'na'tz, ejnin na'skyetz e' nab'anontetz.

Elsawutzil:

Jilo'n	hablar	xhchajle'n	enseñar
ch'eya'n	ayudar	xtxumle'n	pensar
xo'n	caminar	xtx'ixpe'n	cambiar
xky'aqli'n	burlarse	lo'o'n	comer frutas
tze'e'n	reír	wa'a'n	comer

Le e'ch yola'tz **Yukb'il Txumu'n,** nachixkon kob'oxt tel weql yol ta'n tan lajluchaxe'n sqawutz na'skyetz wunaqil nqo taqle'nil natzan tan yol te'j le jujun xtxolb'il. Ye e'ch yola'tz ye wi'nin nachixkon nachib'i'aj: **ye juna'tz** (sujeto) ya'stzun ye jun ye na'tzun natzan tan yukib' nqo b'ikuntu' nab'an le jun xtxolb'il, **taqle'n** (objeto) ya'stzun ye taqle'n ye na'ok yuke'n nqo na'ok xkonse'n.

Ye e'ch jilwutz weq ye nachixkon le jujun xtxolb'il nqo chusu'na'tz nachib'i'aj: **Tajlal wunaq le xtxolb'il** (personas gramaticales), ejnin i'tz e'a'j: ye wunaq natzan tan yol le jun xtxolb'il ya'stzun **b'ajx wunaq** (primera persona), ye wunaq ye natzan tan tb'ite'n yol ya'stzun **ka'p wunaq** (segunda persona), ejnin ye junt wunaq ye na'ok yolche'n le jun xtxolb'il ejnin kyi'k i' atz xhchixo'l e' ye nachitzan tan yol ya'stzun **toxi'n wunaq** (tercera persona)

Ye e' wunaqa'tz ye nachina'wsij le e'ch jilwutz xtxolb'il at nab'antku'n ye xhchukl nqo ala' chixone'n nachina'wsij le e'ch xtxolb'ila'tz cho'n naxom te'j puntil yol ye natzan qb'al. At kob' jilwutz **yukb'il txumu'n,** ye nachixkon, cho'n xom te'j ye niky'na' wunaq natzan china'wse'n le jun yukb'il txumu'na'tz, cha'stzuntetz at e' ye nachib'i'aj: **Yukb'il Txumu'n ye Xhchukl te'j**, ejnin **Yukb'il Txumu'n ye Ncha'tz Nab'aj Twi' Junt.** (Verbos Intransitivos y Transitivos)

Elsawutzil:

Le Qayol **Le Chiyol Xhtya'n**

In	b'ajx wunaq xhchukl	**yo**	1ª. Persona singular
Axh	ka'p wunaq xhchukl	**tú**	2ª. Persona singular
i'	toxi'n wunaq xhchukl	**él**	3ª. Persona singular
o'	b'ajx wunaq ala' chixone'n	**nosotros**	1ª. Persona plural
axwoq	ka'p wunaq ala' chixone'n	**vosotros**	2ª. Persona plural
e'	toxi'n wunaq ala' chixone'n	**ellos/ellas**	3ª. Persona plural

Puntil xkonse'n:

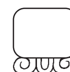
Qapile' xkonse'n weql e'ch yol te'j kob'ox **yukb'il txumu'ne'j:** saja'ch ejnin wa'a'n le ox jilwutz tquj ye naqaxkonsaj; **Tenxhchan, jalu'** ejnin **tzantzaj.**

Nuch'e'nku'n yukb'il txumu'n Saja'ch

Tenxhchan (Pasado)	**Jalu' (Presente)**	**Tzantzaj (Futuro)**
Nsaqchij	Nachinsaqchij	Chinsaqchoq
Aksaqchij	Naksaqchij	Ksaqchoq
Saqchij i'	Nasaqchij i'	Saqchoq i'
Osaqchij	Naqasaqchij	Qasaqchoq
Iksaqchijwoq	Naksaqchijwoq	Ksaqchoqwoq
Isaqchij	Nachisaqchij	Chisaqchoq

Junt puntil tan talche'n ite'nin yukb'il txumu'na'tz.

Tenxhchan	**Jalu'**	**Tzantzaj**
Nsaqchij wetz	Nachinsaqchij wetz	Chinsaqchoq wetz
Aksaqchij atz	Naksaqchij atz	Ksaqchoqatz
Saqchij i' tetz	Nasaqchij i' tetz	Saqchoq i' tetz

Osaqchij qetz	Naqasaqchij qetz	Qasaqchoq qetz
Iksaqchijwoq itetz	Naksaqchijwoq itetz	Ksaqchoqwoq itetz
Isaqchij kyetz	Nachisaqchij kyetz	Chisaqchoq kyetz

Conjugación del verbo Jugar

Pasado	**Presente**	**Futuro**
Yo jugué	Yo juego	Yo jugaré
Tú jugaste	Tú juegas	Tú jugarás
El jugó	El juega	El jugará
Nosotros jugamos	Nosotros jugamos	Nosotros jugaremos
Vosotros jugasteis	Vosotos juegan	Vosotros jugareis
Ellos jugaron	Ellos juegan	Ellos jugarán

Nuch'e'nku'n yukb'il txumu'n Wa'a'n

Tenxhchan	**Jalu'**	**Tzantzaj**
Nwan	Nachinwan	Chinwanq
Axhwan	Nakxhwan	Xhwanq
Wan i'	Nawan	Wanq i'
Owan	Naqawan	Qawanq
Iwanwoq	Naxwanwoq	Xwanqwoq
Iwan	Nachiwan	Chiwanq

Conjugación del verbo Comer

Pasado	**Presente**	**Futuro**
Yo comí	Yo como	Yo comeré
Tú comiste	Tú comes	Tú comerás
El comió	El come	El comerá
Nosotros comimos	Nosotros comemos	Nosotros comeremos
Vosotros comisteis	Vosotros comen	Vosotros comeréis
Ellos comieron	Ellos comen	Ellos comerán

At jun tx'aqaj **yukb'il txumu'n** ye ntinku'n najilon tib'aj na'skyetz wunaqil natzan tan b'anle'n e'ch taqle'n nqo yukib', ye jun tx'aqaj yola'tz nachib'i'aj: **Yukb'il Txumu'n ye Xhchukl te'j** (Verbo Intransitivo). Na'elepont ye kya'l junt nab'aj tk'u'l ye b'i nab'an ye juna'tz ye natzan tan b'anle'n taqle'n.

Elsawutzil:

Tze'e'n	Reír	**Jichi'n**	Nadar
Watl	Dormir	**Oke'n**	Entrar

O'ql	Llorar	**B'itzi'n**	Cantar
Xo'n	Caminar	**Ojqe'l**	Correr
Xmayi'n	Mirar	**Txumu'n**	Pensar

Puntil xkonse'n:

Na**tze'en** tuch' Pla's xeka'l.	*El amigo de Francisco ríe en la casa.*
B'enaqnin tel ni' tan **watl**.	*El niño está bien dormido.*
O'ql nab'an xna'n tanpaj jakyim tal.	*La señora llora por la muerte de su hijo.*
Jachiq'e'xij e' nitxa' tan **xo'n.**	*Los niños se cansaron por mucho caminar.*
Cho'n nchib'en xun tan **xmayi'n.**	*Las niñas se fueron a mirar.*

At junt tx'aqajt yukb'il txumu'n ye nq'etz ntinkuntu' naxhchaj ye na'tzun nab'anon e'ch taqle'n ma na kyeqil e'ch taqle'na'tz ncha'tz nab'aj twi' junt, ye jun tx'aqaj yola'tz nachib'i'aj: **Yukb'il Txumu'n Ncha'tz Nab'aj Twi' Junt** (Verbos Transitivos)

Elsawutzil:

Wa'a'n: Nawan ejnin nab'aj taqle'n ta'n.
Comer: Come las cosas y consume.

B'iyo'n: Nab'iyon ejnin nalo'on junt ta'n.
Pegar: Pega y sufre la persona o cosa.

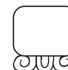
Stz'amle'n: Natz'amon ejnin natx'amxij ta'n,
Agarrar: Agarra y atrapa.

Q'ale'n: Naq'alun ejnin naq'al junt.
Abrazar: Abraza también la otra persona

Stz'ub'le'n: Natz'ub'in ejnin nastz'ub junt.
Besar: Besa y besa a otra persona.

Puntil xkonse'n:

Biyo'n nb'an Pal te'j xtxu'.	*Gaspar le* ***pegó*** *a su mamá.*
Cho'n nb'en ta' tan **stzamle'n** umul.	*Papá se fue a* ***agarrar*** *conejos.*
Q'alu'n Cha'n tan xtxu' xeka'l.	*La mamá de Juana la tiene* ***abrazada*** *en su casa.*
Natzan Ko' tan s**tz'ub'le'n** xaaq stzi' titz'un.	*Diego* ***besa*** *a su hermanito.*
Jaku' **k'alol** ta' wutz xajab' ky'ajl.	*El papá* ***amarra*** *los zapatos de su hijo.*

Ye jatxb'ilil xo'l ye kob' jilwutz yukb'il txumu'n i'tz, ye e' **yukb'il txumu'n xhchukl te'j** (verbos intransitivos) ye nqil b'ajxku'n, i'tz ye wunaq nqo e' txuk chichuk nachitzan tan b'anle'n e'ch taqle'n nin kya'l nab'aj tk'u'l ye b'i nachib'an, chitane'n ye elsawutzil ye jawi't qil; **Qo nawit jun ni', kya'l junt natzan tan muk'le'n nqo tan nachle'n ye b'i nab'an.**

Matzun e'ch yol ye nachib'i'aj **yukb'il txumu'n ye ncha'tz nab'aj twi' junt** (verbos transitivos), nqe'tz ntin ye na'tzun natzan tan b'anle'n ye taqle'n nanachon te'j, ma na ncha'tz at junt nab'aj tk'u'l ye b'i natzan b'anle'n, chitane'n ye elsawutzil ye jawi't qil; **na qo nab'iyon jun wunaq, nq'e'tz ntin natzan tan b'iyo'n ma na ncha'tz at junt natzan tan muk'le'n ye natzan b'iyle'n.** Na'elepont ye tajwe'n at kob' xone'n tan b'anle'n jun taqle'n.

Tona' lb'ajij/ejnin e'ch jilwutz Yukb'il Txumu'n
(Tiempo/Aspecto en los Verbos)

Tona' nab'ajij ya'stzun ye jujun tquj ye nab'ajij e'ch taqle'n nqo e'ch yukib', chitane'n: **tenxhchan, jalu'** ejnin **tzantzaj** (Pasado, Presente y Futuro). Ma ye e'ch jilwutz yukb'il txumu'n, naxhchaj sqetz ye xhe'n nab'an ye naku' xe'tzb'il, nab'entunintz, ejnin ye natzajponwi' jun chukib'a'tz. Ye xe' e'ch xtxolb'ila'tz ye Tona' lb'ajij/ejnin e'ch jilwutz yukb'il txumu'na'tz ye nachixkonsij nachib'i'aj: **Jab'nixkyen tane'n** (Completado o Culminado), **Txa'n b'nix, ana' natzan b'anle'n** (Incompletivo), **Txa'n ok b'anle'n, ana' natzan txumu'n te'j** (Potencial), ejnin **Natzan b'anle'n jalku'n** (Progresivo). Sqile' jalku'n xhe'n nab'an xkonse'n ye jujun.

Jab'nixkyen tane'n *(Completivo)*

Ye e'ch jilwutz yukb'il txumu'na'tz naxhchaj sqetz ye tenb'nix tane'n e'ch taqle'na'tz (completado). Cho'n nalajluchax te'j e'ch tel techl tz'ib'a'n ye nachixkon xe'tzb'il ye jujun yol le e'ch xtxolb'ila'tz chitane'n: **ten-**.

Elsawutzil:

Tennu'je'	Descansé
Tenchinwit	Dormí
Tenchinxtx'it	Él/ella me pateó

Tenqopon	Llegamos
Tenxqatx'itwoq	Nosotros los pateamos a ustedes
Tenqatz'itpun	Brincamos
Tenqawan	Comimos
Ten el	Salió

Txa'n b'nix, ana' natzan b'anle'n. *(Incompletivo)*

Ye junt jilwutz yukb'il txumu'na'tz nalajluchax tan e'ch tel ne'xh techl tz'ib'a'n **"na"** ye nachixkon xe'tzb'il jujun yol ye najilon tib'aj toxi'n wunaq. Ye e'ch techla'tz naxhchaj sqetz ye ana' natzan b'anle'n e'ch taqle'na'tz txa'n tzajwi', na'elepont ye tzantzaj ltzajku'nwi' b'anle'n.

Elsawutzil:

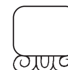
Nakxhwan	Comes
Nakxhchaqon	Llamas
Na'ujulin	Él/ella siembra
Naqoq'	Lloramos
Nachitzan tan iteqe'n	Los carga a ustedes
Naqaxhit'e'n	Lo pellizcamos
Nachitz'itpun	Brincan
Nacho'jqel	Corren

Txa'n ok b'anle'n, ana' natzan txumu'n te'j *(Potencial)*

Ye jun jilwutz xtxolb'ila'tz ye tona' nab'ajij/ejnin e'ch jilwutz yukb'il txumu'n (Tiempo/Aspecto), naxhchaj sqetz ye txa'nkunin ok b'anle'n jun taqle'n ana' natzan txumu'n tan b'anle'n kyikuninb'atz sb'nixoq tzantzaj. Cho'n nalajluchax tan e'ch tel techl tz'ib'an **"chin"** ye naxkon xe'tzb'il jujun yol.

Elsawutzil:

Chinwanq	Comeré
Chinsaqchoq	Jugaré
Chinchusunq	Estudiaré
Chinxonq	Caminaré
Chinkayinq	Pescaré
Chintz'ib'anq	Escribiré
Chinu'meq	Me casaré
Chinxhch'inq	Gritaré

Natzan b'anle'n jalku'n *(Progresivo)*

Ye jun xtxolb'ila'tz, natzan tan talche'n sqetz ye **natzan b'anle'n e'ch taqle'n jalku'n** (Progresivo).Ye jun tx'aqaj yola'tz naxe'ttzaj b'anle'n ma'xhchankyen ejnin stzajqwi' axen mu'xht, i'tz jun taqle'n ye jalku'n nab'nix. Cho'n nalajluchax ta'n e'ch tel techl tz'ib'an **na, chin, chi, kxhtzan, qatzan, tan** ye naxkon xe'tzb'il jujun yol.

Elsawutzil:

Nakxhtzan tan b'ixi'n	Estás bailando
Naqatzan tan b'ixi'n	Estamos bailando
Nakxtzanwoq tan xmayi'n	Están viendo (ustedes)
Nachitzan tan chusu'n	Están estudiando (ellos/ellas)
Nachintzan tan atx'itle'n	Te estoy pateando
Nakxtzan tan nyajle'n	Me estas regañando
Natzan aky'iky'le'n	Te están cuidando
Natzan tan ky'iky'le'n	Él lo/la está cuidando

Yukb'il txumu'n ye naxhchaj na't nacha'jtnin e'ch taqle'n *(Movimiento y Dirección)*

Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye naxhchaj sqetz ye nachiyukyib' ejnin na't nacha'jtnin e'ch taqle'n le jun yukb'il txumu'n chitane'n kob'ox xtxolb'ile'j: **tzine'j jalen chine'j** ejnin **chine'j jalen tzine'j**. Natzan tan xhchajle'n sqetz ye na't nacha'jtnin ejnin na't nachisaje't e'ch taqle'na'tz chitane'n kob'oxt elsawutzile'j: **lije'naq, lukun'naqtzaj, tzi'nkyen, jalen stzo'lte'jlen**. Ejnin at kob'oxt xtxolb'il ye sqile'.

Elsawutzil:

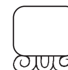
Cho'n nsaj tq'ol **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo mandó (de allá para acá).*
Cho'n nb'en tq'ol **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo mandó (de aquí para allá).*
Cho'n nb'itzintzaj **chine'j jalen tzine'j**.	*Cantó (de allá para acá).*
Cho'n njilonin **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Habló (de aquí para allá).*

At junt xtxolb'il ye naxhchaj sqetz ye na'tzun natzan tan b'anle'n e'ch taqle'n nqo nayuktib' cho'n at joylajlen, na'elepont ye jun ye najilon cho'n at tzone'j ma ye junt ye nayuktib' cho'n at joylajlen.

Elsawutzil:

Jasaj wilol **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo vi de allá para acá.*
Jasaj awilol **chine'j** jalen **tzine'j**.	*Lo viste de allá para acá.*
Jasaj tilol chine'j jalen **tzine'j**.	*Lo vio de allá para acá.*
Jaqil tzawuch' (axh ejnin in) **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo vimos (tú y yo) de allá para acá.*
Jaqilqetz (i' ejnin in, nq'e'tz axh) chine'j jalen tzine'j.	*Lo vimos (él y yo, no tú) de allá para acá.*
Jaqil (qakyeqil) **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo vimos todos de allá para acá.*
Ja'itilwoq itetz **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo vieron ustedes de allá para acá.*
Jakyilkyetz (e') **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Lo vieron ellos/ellas de allá para acá.*
Chinjilonqtzaj **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablaré de allá para acá.*
Kxhjilonqtzaj **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablarás de allá para acá.*
Sjilonqtzaj **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablará de allá para acá.*
Qajilonqtzaj tzawuch' (axh ejnin in) **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablaremos (tú y yo) de allá para acá.*
Qajilonqtzaj tuch' (i' nin in, nq'e'tz axh) **chine'j** jalen **tzine'j**.	*Hablaremos (él y yo, no tú) de allá para acá.*
Qajilonqtzaj (qakyeqil) **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablaremos (todos) de allá para acá.*
Kxjilonqtzajwoq **chine'j** jalen **tzine'j.**	*Hablaran ustedes de allá para acá.*
Xhchijilonqtzajkyetz (e') **chine'j** jalen **tzine'j**.	*Hablaran ellos/ellas de allá para acá.*

Ma jalu' sqile' kob'oxt ye naxhchaj sqetz ye jun ye natzan tan b'anle'n e'ch taqle'n nqo nayuktib' cho'n nab'anin e'ch taqle'n tzine'j jalen chine'j. Na'elepont ye jun ye najilon cho'n at tzine'j chitane'n ye jun ye nayuktib'.

Elsawutzil:

Jab'en wilol **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vi de aquí para allá.*
Ja'awil **tzine'j** jalen **chine'j**.	*Lo viste de aquí para allá.*
Jab'en tilol **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vió de aquí para allá.*
Jaqil tzawuch' (axh tu in) **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vimos (tú y yo) de aquí para allá,*
Jaqil tuch' (i' ejnin in, nq'e'tz axh) **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vimos (él y yo, no tú) de aquí para allá.*
Jaqil (qakyeqil) **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vimos (todos) de aquí para allá.*
Ja'itilwoqitetz **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vieron ustedes de aquí para allá.*
Jakyilkyetz (e') **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Lo vieron ellos/ellas de aquí para allá.*
Chinjilonqnin **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablaré de aquí para allá.*
Kxhjilonqnin **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablarás de aquí para allá.*
Sjilonqnin **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablará de aquí para allá.*
Sqajilonqnin (axh ejnin in) **tzine'j** jalen **chine'j**.	*Hablaremos (tú y yo) de aquí para allá.*
Sqajilonqnin tuch' (i' ejnin in, nq'e'tz axh) **tzine'j** jalen chine'j.	*Hablaremos (él y yo, no tú) de aquí para allá.*
Sqajilonqnin (qakyeqil) **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablaremos (todos) de aquí para allá.*
Kxjilonqnin (itetz) **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablarán ustedes de aquí para allá.*
Xhchijilonqkyetz (e') **tzine'j** jalen **chine'j.**	*Hablarán ellos/ellas de aquí para allá.*

Puntil yukb'il txumu'n *(El Modo Verbal)*

Tan e'ch jilwutz **Puntil Yukb'il Txumu'n** (Modo Verbal) nalajluchax sqawutz ye b'i naxtxum, b'i nab'an, b'i nataj nqo b'i nayol ye wunaqa'tz. At nab'antku'n ye e'ch taqle'na'tz ye nakyal i'tz: **kawu'n, ku'switzil, b'ixb'aje'n jun taqle'n**, nqo b'ikuntunintz etc. Tan e'ch xtxolb'ila'tz sqile' ejnin qachuse'qib' te'j ye xhe'n nab'an chiweqle'nku'n:

- **Kawu'n tan b'anle'n** *(El Imperativo)*

Tan ye jun jilwutz puntil yol nalajluchax sqawutz ye wunaq ye najilon natzan tan taq'le'n jun **ka'wl tan b'nixe'n jun taqle'n**. Ye jun jilwutz yola'tz ntin b'a'n naxkon le e'ch xtxolb'il qale najilone't skye'j

ka'p wunaq ye **xhchukl** (singular) ejnin skye'j toxi'n wunaq **ye ala' chixone'n** (plural), ncha'tz b'a'n naxkon le e'ch xtxolb'il ye najilon skye'j e' ka'p wunaq ye ala' chixone'n (plural).

Qile' kob'ox xtxolb'il qale nakawune't jun tan b'nixe'n e'ch taqle'n

Elsawutzil:

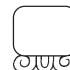
Wan	Comé (come tú)
Wanq	Que coma él
Wanwoq	Coman (ustedes)
Qawanq	Comamos (nosotros)
Chiwanqu'	Coman (ustedes) de respeto
Chiwanq	Que coman (ellos)
B'iyaj in, chinab'iy	Pégame
B'iyaj	Pégale
B'iye'	Que le pegue él
B'iywoq	Peguen (ustedes)
B'iye'u'	Pégale (usted) de respeto
Qab'iye'	Peguémosle (nosotros)
Chib'iye'	Que le peguen (ellos)

: **Ta'lche'nin** *(Exhortativo)*

Ye junt jilwutz yole'j naxhchaj sqetz ye i'tz jun puntil tan ta'lche'nin ye b'i na'ajwij tan b'nixe'n jun taqle'n. Tan lajluchaxe'n ye xtxolb'ila'tz tajwe'n naxkon e'ch tel ne'xh weql yol qa'n chitane'n: **-ten**, -**toq, waq,** ejnin **toqu',** tan tele'n qatxum tetz ye b'i'tz natzan talche'n.

Elsawutzil:

Wi**ten**	Duérmete (como súplica)
Wi**toq**	Que duerma él ella
Chiwi**toq**	Que duerman ellos/ellas
Qawi**toq**	Durmamos (nosotros)
Wi**ten**waq	Duerman (ustedes)
Chiwi**toq**u'	Duerman (ustedes) de respeto
Wan	Coma
Wan**q**	Que coma él/ella
Qawan**q**	Comamos (nosotros)
Chiwan**q**	Que coman (ellos/ellas

Wanwa**q** Coman (ustedes)
Chiwan**qu'** Coman (ustedes) de respeto

Tajb'il tan b'nixe'n *(Desiderativo)*

Ye e'ch jilwutz yola'tz naxkon tan lajluchaxe'n sqawutz ye b'i'tz tajb'il jun wunaq tan b'nixe'n tzantzaj, na'elepont ye at rmeril tan xkone'n qa'n tona'kuntu' lb'ajij e'ch taqle'na'tz ejnin ncha'tz b'a'n lxkon te'j e'ch **tona' lb'ajij e'ch jilwutz yukb'il txumu'n** (Tiempo Aspecto). Qile' xhe'n nab'an puntil xkonse'n.

Elsawutzil:

Xhe'nq lkxhwan	Ojalá comas
Xhe'nq lwan	Ojalá que coma
Jajq wan	Ojalá hubiera comido
Xhe'nq lchiwan	Ojalá coman ellos
Xhe'nq lqawan	Ojalá comamos nosotros
Xhe'nq lnu'l	Ojalá venga yo
Xhe'nq kxhu'l	Ojalá vengas tú
Xhe'nq ltz'ul	Ojalá que venga
Xhe'nq lchu'l	Ojalá vengan ellos
Xhe'nq lqu'l	Ojalá vengamos nosotros
Xhe'nq tzawal	Ojalá lo digas
Xhe'nq ltal	Ojalá lo diga
Xhe'nq lkyal	Ojalá lo digan
Xhe'nq ltzital	Ojalá lo digan ustedes

Qapile' ye qo ja'el qatxum tetz

- **Q**atz'ib'e' junaq tqan yol ye e'ku'n yukb'il txumu'n (Verbos).

____
____
____

Qapile' chinuch'e'nku'n ye kob' yukb'il txumu'n **ojqe'l** ejnin **aq'un** le ox jilwutz tquj ye jawi't a'w qa'n **Tenxhchan, Jalu'** ejnin **Tzantzaj** (Pasado, Presente y Futuro).

Ojqe'l **Aq'un**

3. Qatz'ib'e'ku'n lajuj tqan yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j (Verbos Intransitivos).

4. Qatz'ib'e'ku'n lajuj tqan yukb'il txumu'n ye ncha'tz nab'aj twi' junt (Verbos Transitivos).

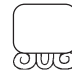
5. Qatz'ib'e' lajuj yol yukb'il txumu'n ye b'nixnaqku'n tane'n (Completivo).

6. Qatz'ib'e' ejnin qasi'le' lajuj yol yukb'il txumu'n ye txa'n b'nixku'n tane'n, ana' natzan b'anle'n (Incompletivo).

7. Qajoye' puntil stz'ib'e'n lajuj tqan yol ye nataltzaj ye txa'n ok b'anle'n, ana' natzan txumu'n te'j (Potencial).

8. Qatz'ib'e'ku'n lajuj tqan yol ye nataltzaj ye natzan tan b'anle'n jalku'n (Progresivo).

9. Qatz'ib'e' kob'ox xtxolb'il qale naxkone't Yukb'il Txumu'n qa'n ye naxhchaj sqetz na't nacha'jtnin e'ch taqle'n (Movimiento y Dirección).

Qatxume' ejnin qatz'ib'e'ku'n kob' xtxolb'il te'j jujun Puntil Yukb'il Txumu'n (Modo Verbal).

Kawu'n tan b'anle'n (Imperativo):

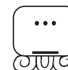
____
____

Ta'lche'nin (Exhortativo):

____
____

Tajb'il tan b'nixe'n (Desiderativo):

____
____

B'ELUJI'N XTXOLB'IL

CHAJB'ILTETZ YOL
(ESTATIVOS)

Ye e'ch jilwutz yol ye nachixkon tan talche'n ye xhe'n kyitane'n e'ch jilwutz taqle'n nachib'i'aj; **chajb'iltetz yol** (Estativos), na b'a'n natal sqetz ye xhe'n kyitane'n e'ch taqle'n, ye at **chi'itz'ajb'il, ni'ky'nintu' e', ama'l le ate'kyent,** ejnin **echa'nt chiwutz q'a'n**. Ye xe' e'ch jilwutz yola'tz **chajb'iltetz yol** (Estativo), at nab'antku'n nacho'k tetz **b'i' e'ch taqle'n**, **chajb'il b'i,** ejnin **xhe'n tane'n** e'ch taqle'na'tz.

Ye e'ch tel pixha'l yola'tz ye nachixkon tan lajluchaxe'n **chajb'iltetz yol,** ye e'ch taqle'na'tz chitane'n na'skyetz i'il, tajlal le xtxolb'il cho'n nalajluchax ta'n e'ch **Xel B'i'aj** (Pronombres) ye na'ok tetz stz'a'b'l txe' ye jun chajb'ila'tz ejnin i'tz e'a'j: **in, axh, ilu'/alu', i', o', axwoq, e'u', e'.**

Ye e'ch jilwutz chajb'iltetz yol ye naxkon i'tz e'a'j:

Tajlal xone'n (Número Gramatical)	**Tajlal wunaq tul xtxolb'il** (Persona Gramatical)		**Chajb'il na'tzun najilone't** (Sujeto de un Estativo)	
hchukl (singular)	B'ajx wunaq	1ª. persona	**In**	Yo
	Ka'p wunaq	2a. persona	**Axh**	Tú
	Toxi'n wunaq	3ª. Persona	**?**	Él
la' xone'n lural)	B'ajx wunaq o'juntz	(inclusiva)	**O'**	Nosotros
	Ka'p wunaq kyib'o'tz	(exclusiva)	**Axwoq**	Vosotros
	Toxi'n wunaq		**E'**	ellos, ellas

- **B'i' e'ch taqle'n** *(Sustantivo)*

Ya'stzun wi'tz xe' ye jujun yol: ye **Chajb'il xhe'n tane'n** (Estativo Posicional) naxkon tan xhchajle'n sqetz b'i e'il e' wunaq, txuk nqo

alchoqskyetz taqle'nil ye natzan b'i' taqle'n tan xhchajle'n sqetz tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Chusu'l *Estudiante*

1ª. Wunaq xhchukl	**In** chusu'l	Soy estudiante
2ª. Wunaq xhchukl	**Axh** chusu'l	Eres estudiante
2ª. Wunaq xhchukl	**Ilu'/Alu'** chusu'l	Es estudiante (Ud. Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	Chusu'l **i'**	Es estudiante (él, ella)
1ª. Wunaq ala' xone'n	**O'** chusu'l	Somos estudiantes
2ª. Wunaq ala' xone'n	**Axwoq** chusu'l	Son estudiantes (uds.)
2ª. Wunaq ala' xone'n	**E'u'** chusu'l	Son estudiantes (Uds. Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	**E'** chusu'l	Son estudiantes (ellos, ellas)

Wunaq *Persona*

1ª. Wunaq xhchukl	**In** wunaq	Soy persona
2ª. Wunaq xhchukl	**Axh** wunaq	Eres persona
2ª. Wunaq xhchukl	**Alu'/Ilu'** wunaq	Es persona (Ud. Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	Wunaq **i'**	Es persona (él, ella)
1ª. Wunaq ala' xone'n	**O'** wunaq	Somos personas
2ª. Wunaq ala' xone'n	**Axwoq** wunaq	Son personas (uds.)
2ª. Wunaq ala' xone'n	**Alu'/Ilu'** wunaq	Son personas (Uds. Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	**E'** wunaq	Son personas (ellos, ellas)

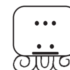
: Chajb'il b'i *(Adjetivo)*

Ya'stzun e'ch wi'tz xe' yol le jun txaqa'ja'tz: ye Chajb'iltetz yol naxhchaj ye b'alajil e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j nqo ye natzan xtx'ajle'n te'j.

Elsawutzil:

K'ask'uj *Diligente*

1ª. Wunaq xhchukl	**In** k'ask'uj	Soy diligente
2ª. Wunaq xhchukl	**Axh** k'ask'uj	Eres diligente
2ª. Wunaq xhchukl	**Alu'/Ilu'** k'ask'uj	Es diligente (Ud. Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	K'ask'uj **i'**	Es diligente (él)
1ª. Wunaq ala' xone'n	**O'** k'ask'uj	Somos diligentes
2ª. Wunaq ala' xone'n	**Axwoq** k'ask'uj	Son diligentes (Uds.)

2ª. Wunaq ala' xone'n	**E'u'** k'ask'uj	Son diligentes (Uds. Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	**E'** k'ask'uj	Son diligentes (Ellos, ellas)

Juy k'atzaj ***Delgado***

1ª. Wunaq xhchukl	Juy **n**k'atzaj	Soy delgado
2ª. Wunaq xhchukl	Juy **a**k'atzaj	Eres delgado
2ª. Wunaq xhchukl	Juy k'atzaj**u'**	Es delgado (Ud. Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	Juy k'atzaj **i'**	Es delgado (él, ella)
1ª. Wunaq ala' xone'n	Juy **qa**k'atzaj	Somos delgados
2ª. Wunaq ala' xone'n	Juy **i**k'atzajwoq	Son delgados (uds.)
2ª. Wunaq ala' xone'n	Juy **chi**k'atzaj**u'**	Sson delgados (Uds. Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	Juy **chi**k'atzaj	Son delgados (ellos, ellas)

⋮ Xhe'n tane'n *(Posicional)*

Ya'stzun xe' ye yol ye qokopon tan chusu'n te'j: naxhchaj sqetz ye xhe'n tane'n ye wunaq ye natzan yol tib'aj.

Elsawutzil:

Txikl ***parado***

1ª. Wunaq xhchukl	Txikl**chin**	Estoy parado
2ª. Wunaq xhchukl	Txikl**kyixh**	Estas parado
2ª. Wunaq xhchukl	Txikl**iju'**	Ud. esta parado (Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	Txikl**ij**	Está parado (él, ella)
1ª. Wunaq ala' xone'n	Txikl**cho'**	Estamos parados
2ª. Wunaq ala' xone'n	Txikl**kyixwoq**	Están parado (Uds)
2ª. Wunaq ala' xone'n	Txikl**che'u'**	Uds. están parados (Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	Txikl**che'**	Están parados (ellos)

K'olch ***Sentado***

1ª. Wunaq xhchukl	K'olch**xhchin**	Estoy sentado
2ª. Wunaq xhchukl	K'olch**kyixh**	Estas sentado
2ª. Wunaq xhchukl	K'olch**iju'**	Esta sentado (Ud. Hon.)
3ª. Wunaq xhchukl	K'olch**ij**	Está sentado (él, ella)
1ª. Wunaq ala' xone'n	K'ol**xhcho'**	Estamos sentados
2ª. Wunaq ala' xone'n	K'olch**kyixwoq**	Están sentados (uds.)
2ª. Wunaq ala' xone'n	K'ol**xhche'u'**	Están sentados (uds. Hon.)
3ª. Wunaq ala' xone'n	K'ol**xhche'**	Están sentados (ellos, ellas)

Qapile' ye qo ja'el qatxum tetz

- Qatz'ib'e' lajuj tqan Chajb'iltetz yol (Estativos) ye naxkon tan lajluchaxe'n ye b'i nachib'an B'i' e'ch Taqle'n (Sustantivos).

Elsawutzil:
In chusu'l

____
____
____

- Qatz'ib'e' lajuj tqan Chajb'iltetz yol (Estativos) ye naxkon tan xhchajle'n ye xhe'n naxkye' tan xtx'ixpe'n xe' e'ch Chajb'il b'i'aj (Adjetivos) te'j ye b'i b'alajil e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j.

  Elsawutzil:
  In k'ask'uj

____
____
____

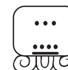
- Qab'ane'ku'n lajuj tqan Chajb'iltetz yol (Estativos) ye naxkon tan xtx'ixpe'n xe' e'ch yol ye naxkon tan lajluchaxe'n xhe'n kyitane'n e'ch taqle'n (Posicional) ye natzan yol tib'aj.

  Elsawutzil:
  Txiklchin

____
____
____

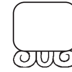
- Qasi'le' kob'ox yol ye naqilku'n tzine'j. Ejnin qab'ane'ku'n jun techl xlajaq ye b'i jilwutz yolil e'. Qo i'tz B'i' e'ch taqle'n (Sustantivo) b'a'n lku' **SUS.** qa'n xlaj, qo i'tz Chajb'il b'i' (Adjetivo) b'a'n lku' **ADJ**. xlaj, qo i'tz Xhe'n kyitane'n taqle'n (Posicional) b'a'n lku' **POS**. qa'n xlaj.

Wakxh	Saq	Tz'ib'a'n
Xkoya'	K'olxhchin	Axwoq wunaq
In k'ask'uj	Juy k'atzaj	In chemol
Chin b'alajnin	Txiklche'	Wi'tz ajchusunl

Che'qanuch'e'ku'n jujun jilwutz Chajb'iltetz yol te'j jujun tx'aqaj puntil ye jawi't qil. B'a'n lqaxom te'j e'ch elsawutzil ye ate'tz. B'a'n taq' ajuchusunl juntx'aqajt elsawutzil tan chusu'n tib'aj ye xtxolb'ila'j.

B'i' e'ch taqle'n	Chajb'il b'i' e'ch taqle'n	Xhe'n kyitane'n e'ch taqle'n
(Sustantivo)	(Adjetivo)	(Posicional)

LAJUJI'N XTXOLB'IL

YUB'SB'IL TE'J YOL
(ADVERBIOS)

Ye e'ch weq yol ye nachib'i'aj **Yub'sb'il te'j yol** (Adverbios), cho'n nachixkon tan ma'le'n ejnin tan yub'se'n te'j e'ch jilwutz Yukb'il Txumu'n (Verbos) nqo e'ch Chajb'iltetz yol (Estativos). Ye qo cho'n nachixkonsij tan ma'le'n nqo tan yub'se'n kye'j e'ch xtxolb'ila'tz cho'ntzun natzantz tan ma'le'n te'j ye b'i xtxolb'ilil natzan yol te'j; na'ok tan xtx'olche'n xo'l kyeqil e'ch jilwutz txumu'n chitane'n: **B'i tqujil, b'i ama'lil, xhe'n tane'n,** ejnin **kob'oxt jilwutz xtxolb'il**. Ilenin ye e'ch yub'sb'iltetz yola'tz cho'n nachixkonsij le xe'tzb'il jujun yol tan lajluchaxe'n ye b'i natzan yol te'j. At jun tx'aqajt ye cho'n nachixkon sju'aqlen ye jujun yol nqo jujun xtxolb'il. At wi'nin jilwutz yub'sb'il te'j yol ye nachixkon le qetz qayol ejnin qokopon tan tilwe'n sjunale'n:

- **Yub'sb'il te'j yol tetz tquji'n** *(Adverbios de Tiempo)*

Ye jun yub'sb'il te'j yola'tz cho'n nachixkon tan talche'n tona' nab'ajij jun taqle'n nqo jun latz'.

Elsawutzil:

Ewt	Ayer
Jalu'	Ahora
Ka'pen	Pasado mañana
Axen	Más tarde
Watlen	Hace ratos
Jalchan	En la mañana
Kwe'nq'ej	En la tarde
Buchtlen	Muy tarde
Ma'schan	Hace ratos

At ala' jilwutz puntil tan lajluchaxe'n yolche'n e'ch **Yub'sb'il te'j yol** (Adverbio), na b'a'n na'ok e'ch tel stz'a'b'l ye naxkon tan taq'le'n

e'ch jilwutz weql ejnin lo'chal talche'n e'ch yola'tz. Tan lajluchaxe'n e'ch yub'sb'il te'j yol ye naxkon tan talche'n e'ch taqle'n ye b'nixnaq tenxhchankyen, nachixkon e'ch tel weql: "**-tzaj, -ku'n**"; ma tan talche'n e'ch taqle'n ye sbajoq tzantzaj naxkon tel weql yole'j sju'len: "**-tlen**".

Elsawutzil:

Ewt**tzaj**	Desde ayer
Jal**ku'n**	Ahora mismo
Ka'pen**tlen**	Hasta pasado mañana
Eqlen**tlen**	Hasta mañana
Axen**tlen**	Hasta más tarde
Ma'schan**tzaj**	Desde hace ratos

Puntil tan xkonse'n:

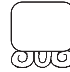
Ewt ulaq ntaj tan nxajse'n.	*Mi papá vino a visitarme ayer.*
Ewttzaj tule'n ntaj tan wilwe'n.	*Mi papá vino a verme desde ayer.*
Kyi nmu'l Lu'ch **ma'schan.**	*María no vino hace ratos.*
Cho'n txiklij wunaq stzika'l **jalku'n.**	*La persona está parada ahorita frente a la casa.*
¿Na'skyetz nb'en tan aq'un squch' **eqle'n**?	*¿Quién va a ir a trabajar con nosotros mañana?*

: Yub'sb'il te'j yol le jun ama'l *(Adverbios de Lugar)*

Ye jun jilwutz yub'sb'il te'j yola'tz cho'n nachixkon tan talche'n na'skyetz ama'lil natzane't nqo ate'kyent e'ch taqle'n. Tan lajluchaxe'n sqawutz qokopon tan tilwe'n kob'ox elsawutzil.

Elsawutzil:

Tzine'j	Aquí	Chine'j	Allá
Joylaj	Lejos	Naqa'j	Cerca
Jalen chine'j	Hasta allá	Alo' atit	Porahí
Lije'n	Arriba/al norte	Luku'n	Abajo/al sur
Lilen	Abajo/al oriente	Luken	Arriba/al occidente
Na'tkuntu's	Por doquier/donde sea/cualquier lugar		

Puntil xkonse'n le jujun xtxolb'il.

◆	**Joylaj** k'olche't nitxa'.	*El niño está sentado lejos.*
◆	**Naqa'j**kunin nkwe't k'ub' tzinxlaj ye nsaj k'oxij chine'j.	*La piedra cayó cerca de mí cuando la tiraron de allá.*
◆	**Na'chkuntunin** skyetz ama'lil naxone't jun tx'i'e'j.	*Este perro anda en cualquier lugar.*
◆	**Alo' atit** mam qoltza'j, joywoqtzaj.	*Busquen al chompipe, ha de estar por ahí.*
◆	Tzab'ene'n tan saja'ch squch' **jalen chine'j.**	*Ve a jugar con nosotros hasta allá.*

⋮ Yub'sb'il te'j yol ye xhe'n tane'n *(Adverbios de Modo)*

Cho'n naxkon tan talche'n xhe'n tane'n, xhe'n xkonse'n e'ch taqle'n.

Elsawutzil:

Cheb'ku'n	Despacio
Kyiw	Duro
Lajqe'l	Rápido/de prisa
Ojqe'l	Corriendo
Xlaji'n	De lado
B'a'n	Bien
Ploj	Mal
Chitane'n	Como esto

Puntil tan xkonse'n:

- **Cheb'ku'n** naxon ni', na ana' na'a'w xo'n ta'n.
  El niño camina despacio porque hasta ahora está aprendiendo.
- Chin **lajqe'lnin** nkutzaj moy swutz ka'l ta' Paxh.
  El carro bajó muy rápido frente a la casa de don Pascual.
- Qo **b'a'n** kxhaq'uj, stz'aq'loq junt tir awaq'un.
  Si trabajas bien, te darán trabajo de nuevo.
- **Xlaji'n** tane'n chej tzaq' teqtz.
  El caballo va de lado debajo de su carga.

Yub'sb'il te'j yol tetz tajlal *(Adverbios de Cantidad)*

Cho'n naxkon tan xhchajle'n sqetz niky'na' ma'lb'ilil nqo tajlal e'ch taqle'n at ye natzan yol tib'aj.

Elsawutzil:

Nim	Bastante
Mu'xhe'n	Poco
Mu'xhintzi'	Poquito
Toke'nku'n	Regular

Puntil xkonse'n le e'ch xtxolb'il:

- **Mu'xhintzi'** nb'aj wa'n.
  Solo comí poquito.
- **Toke'nku'n** qetz qaq'uj.
  Nosotros trabajamos de modo regular.
- **Mu'xhintzi'** nchusun Lexh, cha'stzuntetz mu'xhtnin kyi ntx'akon.
  Andrés estudio poquito, por eso por poco pierde.

Yub'sb'il te'j yol tetz kab'ek'u'lal *(Adverbios de Duda)*

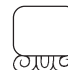
Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon tan lajluchaxe'n ye at kab'ek'u'lal te'j jun taqle'n, me ya'tzninpe' tane'ntz nqo kyi'pe'.

Elsawutzil:

Kyiku'nb'atz	Talvez
Kuken	A saber
Qile'	A ver/vamos a ver

Puntil xkonse'n:

- **Kyiku'nb'atz** nb'en na' Cha'n tan lo'q.
  Talvez vaya doña Juana a comprar.
- **Kuken** me tz'ulpe' ch'eyb'ilqetz nqo kyi'pe'.
  A saber si nos va a venir la ayuda o no.
- **Qile'** ye qo tz'oponin tan aq'un eqlen.
  A ver si llega a trabajar mañana.

·| Yub'sb'il te'j yol tan b'ixb'aje'n jun taqle'n
(Adverbio de Afirmación)

Ye e'ch yola'tz cho'n nachixkon tan b'ixb'aje'n jun taqle'n. Naxkon tan talche'n sqetz ye jawi't b'nix jun taqle'n.

Elsawutzil:

Orpe'	Si
Kujb'in	Si
Kujb'ina'tz	Si puede ser/está bien
Ya'tznin tane'n	Así es

Puntil xkonse'n:

- ¿Nxhb'enpe' tan chusu'n eqlen?
  ¿Vas a estudiar mañana?
- Nchinb'en.
  Si voy a ir.

:| Yub'sb'il te'j yol ye kyi nataq'kyen te'j
(Adverbio de Negación)

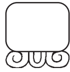
Ya'stzun e'ch yol ye na'a'lontzaj sqetz ye kyi nataq'kyentib' tzaq' jun taqle'n le jun xtxolb'il.

Elsawutzil:

Kyi'/Kye'	No (futuro)
Kyi'nin	No
Kyi' nq'era'tz	Así no es
Kyi'chan	Todavía no
Kyi' atojt	Nunca

Puntil xkonse'n:

- **Kyi** lchib'itzin e' xiky' tnum jalu'.
  Los jóvenes no cantarán hoy en el pueblo.
- **Kyi'**chan ltz'ul q'oltetz u'j ye b'en tqab' xun.
  Todavía no han venido a dejar el libro que la muchacha pidió.
- **Kyinin** ntz'amon xiky te'j moy.
  El joven no alcanzó el bus.

Qapile' xkonse'n ye qo ja'a'w qa'n

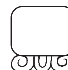
- Qatz'ib'e' kyaj tqan xtxolb'il qale nachixkone't Yub'sb'il te'j yol tetz tquji'n (Adverbios de Tiempo).

- Qatz'ib'e' kyaj tqan xtxolb'il qale nachixkone't Yub'sb'il te'j yol le jun ama'l (Adverbios de Lugar).

- Qatz'ib'e'ku'n kyaj tqan xtxolb'il tan Yub'sb'il te'j yol ye xhe'n tane'n (Adverbio de Modo).

- Qaxkonse' le jun xtxolb'il kyeqil e'ch Yub'sb'il te'j yol ye naxkon tan Talche'n e'ch tajlal (Adverbios de Cantidad).

- Qatz'ib'e'ku'n kob'ox xtxolb'il qale lchixkone't Yub'sb'il te'j yol qa'n tetz kab'ek'u'lal ejnin tan b'ixb'aje'n jun taqle'n (Adverbio de Duda y de Afirmación).

JUNLAJI'N XTXOLB'IL

Q'AB' XE' E'CH YOL
(DERIVACIÓN DE PALABRAS)

At jun tx'aqaj yol ye txa'n b'ajij yol tib'aj ejnin at jun tx'aqajt ye jawi't che'qil, ntintu' na txa'n qo'k tan xtx'olche'n xo'l ye xhe'n nab'an xkonse'n. At wi'nin jilwutz yol ye b'a'n nache'ltzaj jun tx'aqajt yol skye'j ye natal ite'nin xe' ye yola'tz, ejnin at jun tx'aqajt ye b'a'n naxhchaj junt xtxolb'il cho'n naxom te'j ye b'i xe'il yol ye natzan chusu'n tib'aj; ya'stzun na'elepone't ye nab'i'aj; **Q'ab' xe' e'ch Yol** (Derivación de Palabras).

Kyeqil e'ch ak'aj yol ye nachib'aj jal i'tz tanpaj ye at rmeril naxkon jujun tel pixh stz'a'b'l ye yol te'j ye xe', cha'stzun najal junt ak'aj yol tantu' e'ch tel pixha'l yola'tz ye nab'aj ok te'j jujun ak'aj yol, ye e'ch tel pixha'l yola'tz nachib'i'aj **"sufijos"**. At nab'anku'n, te'j ye xe' jun yol ala'ku'n q'ab' yol na'eltzaj te'j, cho'n naxom te'j ye xhe'n naqaj xkonse'n ye jun yola'tz ye e'ch junt tx'aqajt pixha'la'tz ye na'ok tetz stz'a'b'l nachib'i'aj **"prefijos"**.

Ye e'ch jilwutz yol ye b'a'n nache'ltzaj jun tx'aqajt yol skye'j i'tz e'a'j:

B'i' e'ch Taqle'n (Sustantivos)
Chajb'il Taqle'n (Adjetivos)
Yub'sb'il te'j Yol (Adverbios)
Tajlal (Números)
Yukb'il Txumu'n (Verbos)
Na't Ate'kyent Taqle'n (Posicionales)
Q'ab' xe' b'i' e'ch taqle'n *(*Derivación de Sustantivos*)*

- **Na'tzun natzan tan b'anle'n** *(Agentivo)*

Cho'n najilon tib'aj wunaq ye b'i nab'an nqo b'i aq'unil nab'an, cho'n naxkon stz'a'b'l ye yola'tz le xe'tzb'il. Ye jun tel pixh stz'a'b'l yol ye wi'nin naxkon i'tz ye "**aj–**", cho'n naxkon tan lajluchaxe'n ye xtxolb'il sqawutz tan tele'n qatxum tetz ejnin junit nab'an puntil stz'ib'a'n.

Elsawutzil:

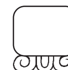
Xe' yol		**Q'ab' yol**	
Paj	Culpa	**Aj**paj	Culpable
Oyintzi'	Guerra	**Aj**oyintzi'	Guerrero
Chem	Tejido	**Aj**chem	Tejedor (a)
Pom	Copal	**Aj**pom	Sahorin (sacerdote maya)
Tz'akb'il	Medicina	**Aj**tz'ak	Curandero (médico)
Chusu'n	Estudio	**Aj**chusunl	Estudiante
B'itz	Canción	**Aj**b'itz	Cantante
Peyu'n	Cobrar	**Aj**peyunl	Cobrador
Ch'eya'n	Ayuda	**Aj**ch'eyum	Colaborador

: **Najlb'il qale sitnaqit wunaq** ***(Gentilicio)***

Ya'stzun b'i' e'ch yol ye nataltzaj na'skyetz ama'lil najlche'kyent e' wunaq. Ni'ku'n muxh na'elepont tu ye na'skyetz wunaq natzan tan b'anle'n jun aq'un (Agentivo). Ye pixha'l yol ye naxkon tetz stz'a'b'l i'tz: **aj,** naxkon tan talche'n sqetz ye na't nsaje't ye jun wunaqa'tz. Tajwe'n jatxle'n xo'l e'ch yola'tz tu ye pixhalil ye na'ok xlaj, tan lajluchaxe'n na'skyetz ama'lil nchisaje't e' wunaq.

Elsawutzil:

Chumpul	Huehuetenango	**Aj** Chumpul	Huehueteco
Xhch'e'n	Chiantla	**Aj** Xhch'e'n	Chiantleco
Kb'an	Cobán	**Aj** Kb'an	Cobanero
Xelu'	Quetzaltenango	**Aj** Xelu'	Quezalteco
Xaqla'	Jacaltenango	**Aj** Xaqla'	Jacalteco

Ma'klb'il le jun ama'l *(Instrumental Locativo)*

Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye naxkon tan talche'n e'ch jilwutz ma'kl ye nachixkon le jun ama'l ye cho'n na'eltzaj xe' te'j jun yol nqo **B'i' e'ch taqle'n** (Sustantivo), tan lajluchaxe'n e'ch yola'tz sqawutz, tajwe'n tan toke'n e'ch stz'a'b'l ejnin i'tz e'a'j: **–b'il.**

Elsawutzil:

Yol	Palabra	Yol**b'il**	Micrófono
Tz'is	Costura	Tz'is**b'il**	Lugar para coser, costura
Sb'il	Escoba	Mas**b'il**	Instrumento para barrer
Ky'isb'aj	Orín	Ky'is**b'il**	Mingitorio
Ma'le'n	Medir	Ma'l**b'il**	Medidor
Watl	Dormir	Wit**b'il**	Dormitorio

Yukb'il Txumu'n ye Nab'aj twi' Junt *(Verbo Transitivo)*

Ye e'ch yol ye nachib'i'aj Yukb'il Txumu'n ye Nab'aj twi' Junt, cho'n nache'ltzaj skye'j chib'i' e'ch taqle'n, tantu' ye na'ok junt teb'lal talma'tzib' tetz stz'a'b'l. B'a'n nachixkon alchoqskyetz talma'tz'ib' te'j e'ch jilwutz xtxolb'ila'tz, at nab'anku'n ntin **-e, -i, -o,** nachixkon. Kyeqil e'ch yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt, atlenku'n puntil xkonse'n cho'n naxom te'j ye na'skyetz ama'lil lchixkone't.

Ye e'ch stz'a'b'l yol ye nachixkon ye jawi't qajilon tib'aj nachixomkyen xlajaq jujun yol tan lajluchaxe'n ye b'i naqaj tan talche'n chitane'n: **ta'n, tan**, cho'n naxom te'j kyeqil e'ch jilwutz puntil xkonse'n ejnin weqle'nku'n e'ch yola'tz.

Elsawutzil:

Xe' yol *(Raíz)*

Chej	Caballo	B'uchunaq te'j chej.	Se abusó de él/ella (del caballo)
Tx'i'	Perro	Lo'on tx'i' **ta'n.**	Pegó al perro
Xo'k	Doblador	Jab'naq xo'k **ta'n** xechuj	Echó vapor de temascal
U'j	Papel	Si'lxnaq u'j **ta'n.**	Lo leyó
Wex	Pantalón	Wexi'n b'anaq **ta'n**	Lo usó como (pantalón)
Lo'b'aj	Fruta	Lo'ij b'an **ta'n.**	Lo comió (fruta)
Chi'b'aj	Carne	B'ajnaq chi'b'aj **ta'n**	Lo comió (carne)
Itzaj	Hierba	B'ajnaq itzaj **ta'n.**	Lo comió (hierba)

Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j *(Verbo Intransitivo)*

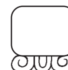
Ni'ku'n mu'xh xkonse'n e'ch yol yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j chitane'n e' yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (transitivos), nab'aj jal e'ch q'ab' ye nachixkon e'ch talma'tz'ib' skye'jaq, ntintu' na at junt xtxolb'il tan lajluchaxe'n ye nacho'k tetz yukb'il txumu'n ye xhchukl nab'an te'j. Te'j ye jun xtxolb'ila'tz ntin naxkonsij **-in**, **-on**, tetz stz'a'b'l.

Elsawutzil:

Chej	Caballo	Nachej**in**	Él/ella está cabalgando
Lo'b'aj	Fruta	Nalo'**on**	Él/ella está comiendo fruta
Ko'n	Milpa	Nako'n**in**	Él/ella está cultivando milpa
Kapej	Café	Nachikapej**in**	Ellos están tomando café
Tz'ib'a'n	Escribir	Nachitz'ib'**an**	Ellos están escribiendo
Siich'	Cigarro	Naksiich'**in**	Tú estas fumando
Sqa'	Atole/bebida	Naqasqa'**in**	Estamos tomando atole/bebida

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- B'a'n lku' jun techl e'ch yol qa'n, xomkyentu' te'j ye b'i yolil natzan jaqle'n. Kuqen jun "**X**" xlaj ye e'ch yol qale natalwit **Najb'il qale sitnaqit wunaq** (Gentilicio). Oqen jun tolo' te'j e'ch yol **Ma'klb'il le jun ama'l** (Instrumental Locativo). Ejnin kuqen jun xhqite' tzaq' jujun yol qale natalwit **Na'tzun natzan tan b'anle'n** (Agentivos).

Eslawutzil:

Ajpaj	Tz'ib'il	Aj Xelu'	Aj Chujl
Yolb'il	Ajoj	Ko'nb'il	K'ayb'il
Aj Chumpul	Ky'isb'il	Ajtz'ak	Ajkun
Masb'il	Aj Kb'an	K'oxb'il	Aj Winima'
Ajoyintzi'	Ma'lb'il	Aj Ub'la'	Ajb'iyonl
Xhch'e'n	Ajpom	Ajchusunl	Aj Neb'aj

•• Qatz'ib'e'ku'n xlaj b'i' e'ch taqle'n kyeqil e'ch **Yukb'il Txumu'n** (Verbos) ye cho'n na'eltzaj te'j xe' e'ch yola'tz, kyi'k nab'an ye qo e' Yukb'il Txumu'n ye cho'n Nab'aj Twi' Junt (Verbo Transitivo) nqo e' Yukb'il Txumu'n ye Xhchukl Te'j (Verbo Intransitivo), b'a'n lqatz'ib'ku'n jun nqo kukob' yol te'j jujun.

Qile' jun chajb'il:

	Chej	Nachejin	Nachichejin
•	Jichi'n		
••	Lo'b'aj		
•••	Chi'b'aj		
••••	Txuk		
|	Ich		

••• Qatz'ib'e'ku'n o' xtxolb'il qale lchixkone't e'ch Yukb'il Txumu'n ye Nab'aj Twi' Junt (Verbo Transitivo).

____
____
____
____
____

•••• Qatz'ib'e'ku'n o' xtxolb'il qale lchixkone't e'ch Yukb'i'l Txumu'n ye Xhchukl Te'j (Verbo Intransitivo).

____
____
____
____
____

Q'ab' yol ye na'eltzaj te'j e'ch chajb'il taqle'n
(Derivación de Adjetivos)

· **Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j** *(Verbo Instransitivo).*

Tan weqle'nku'n nqo tan telse'ntzaj q'ab' yol te'j e'ch yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j ejnin skye'j e'ch chajb'il taqle'n, nalajluchax tantu' na'ok tel stz'a'b'l e'ch yola'tz chitane'n: **_ax**, at nab'antku'n natx'ixpij e'ch tel stz'a'b'l yola'tz tetz **–ix,** cho'n naxom te'j ye qo e' Chajb'il taqle'n (Adjetivos), nqo cho'n naxom te'j ye puntil qajilon. Ye jun Yukb'il txumu'na'tz ye xhchukl te'j (Verbo Transitivo) ye najal te'j jun xe' yol, naxhchaj sqetz ye xhe'n kyitane'n e'ch **Chajb'il Taqle'n** (Adjetivo).

Elsawutzil:

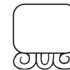
Che'w	Frío	Jatxak'tx**ax**	Se enfrió
Saq	Blanco	Jasqoj**ax**	Se emblanqueció
Kyiw	Duro	Jakyiw**ix**	Ya está fuerte
K'o'k	Sabroso/oloroso	Jak'o'k**ax**	Huele bien
Tiptuj	Desabrido	Jatipt**ax**	Ya está desabrido
Q'usq'uj	Sabrosísimo/delicioso	Jaq'usq'**ax**	Ya está sabrosísimo

: **Yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt** *(Verbos Transitivos)*

Jun yol yukb'il txumu'n ye cho'n na'eltzaj q'ab' te'j **Chajb'il Taqle'n** (Adjetivo), naxhchaj ejnin natal sqetz ye b'alajil e'ch chajb'il taqle'n. Kyeqil e'ch **Yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt** nataltzaj ye na't ate'kyent e'ch taqle'n ejnin ye stz'a'b'l ye na'ok i'tz ye; **-saj** ye cho'n naku' sju'aq ye jujun yol.

Elsawutzil:

Che'w	Frío	Jaxhchew**saj**	Lo enfrió
Maq'ij	Calantado	Jamaq'**saj**	Lo calentó
Kyiw	Duro	Jaquiw**saj**	Lo puso duro
Lupun	Fino	Jaqup**saj**	Lo refino
Q'an	Amarillo	Jaq'an**saj**	Lo maduró
Nim	Grande	Jaxhch'uy**saj**	Lo agrandó
B'a'n	Bueno	Jab'a'nsaj	Lo curó

B'i' e'ch taqle'n ye kyi lajluch *(Sustantivo Abstracto)*

Ye jun tx'aq'aj yola'tz ye natal B'i' e'ch taqle'n ye kyi lajluche' ejnin kyi nachitx'amxij qa'n cho'n naxkon tan talche'n b'alajil jun chajb'il taqle'n. Tan lajluchaxe'n b'i e'ch taqle'n ye kyi naqatz'am, ye e'ch **Chajb'il Taqle'n** (Adjetivo) tajwe'nkunin na'ok stz'a'b'l ye yol chitane'n e'a'j: **-al, -el, -il, -l,** tan talche'n ye natetzajkyen.

Elsawutzil:

Saq	Blanco	Sqoj**al**/Saq**al**	Su blancura
Kyiw	Duro	Kyiw**el**	Su dureza/dificultad
Che'w	Frío	Xhchew**l**	Su frialdad
B'a'n	Bueno	B'alaj**il**	Su bondad/bendición
Yub'elnin	Hermoso	Yub'el**il**	Su hermosura

Ma'lanl te'j *(Moderativo)*

Ye e'ch yola'tz cho'n naxkon tan ma'le'n te'j e'ch jilwutz yub'el ejnin b'alajil e'ch taqle'n ye natzan **Chajb'il Taqle'n** (Adjetivo) tan xhchajle'n ejnin tan **ma'le'n te'j.** At kob' jilwutz puntil tan lajluchaxe'n e'ch yola'tz; b'ajx cho'n naxkon jun weql stz'a'b'l le xe'tzb'il yol ejnin i'tz ye: **chin,** ncha'tz naxkon junt stz'a'b'l ye i'tz; **-nin** le stzajsb'ilwi' yol. Ya'stzun najatxon xo'l ejnin na'a'lontetz ye xhe'n kyitane'n e'ch taqle'na'tz. Kyeqil e'ch taqle'na'tz ye jawi't che'qil, cho'n nachixkon tan ma'le'n te'j e'ch jilwutz: **yub'el, tijle'nil** ejnin **k'o'kal** e'ch taqle'n.

Elsawutzil:

Yub'el *(colores)*

Kyaq	Rojo	Chin saqkyaqnin	Medio rojo
Q'eq	Negro	Chin saq'eqnin	Medio negro/negruzco
Q'an	Amarillo	Chin saq'anin	Medio amarillo/amarillento
Saq	Blanco	Chin saqsb'ajnin	Medio blanco/blanquecino
Txa'x	Verde	Chin saqtxa'xnin	Medio verde/verduzco

Tijle'nil *(sabores)*

K'a'	Amargo	Chin saqk'a'nin	Medio amargo
Chi'	Dulce	Chin saqchi'nin	Medio dulce
Atz'um	Sal	Chin sumsujnin	Medio salado
Tx'am	Ácido	Chin saqtx'amnin	Medio ácido

Nachb'il: Ncha'tz ye yol **sumsuj** naxkon te'j e'ch taqle'n ye noke'n xhcha'al.

K'o'kal *(olores)*

K'o'k	Oloroso	Chin saqk'o'knin	Medio oloroso
Tzu'j	Hediondo	Chin saqtzu'jnin	Medio hediondo

Ma'lanl te'j b'alajil ejnin kyiwel wutz jun taqle'n *(Superlativo)*

Ye e'ch jilwutz yola'tz cho'n nachixkon tan talche'n b'alaljil ejnin kyiwel wutz e'ch taqle'n. Cho'n nalajluchax xkonse'n ye na'ok stz'a'b'l xe' e'ch yol. Ni'ku'n mu'xh xkonse'n chitane'n e'ch yol ye nqil watlenchan, ye e'ch weql stz'a'b'l ejnin stz'a'b'l e'ch yola'tz i'tz: **chin,** xe'tzb'il jujun yol ejnin **–nin,** stzajsb'ilwi' ye yol. Sqile' kob'ox xtxolb'il tan tele'n qatxum tetz.

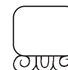
Elsawutzil:

K'ask'uj	Diligente	Chin k'ask'ujnin	Muy diligente
Saq	Blanco	Chin saqnin	Muy blanco
Chi'	Dulce	Chin chi'nin	Muy dulce
Juy	Pequeño	Chin juynin	Muy pequeño
Nim	Grande	Chin nimnin	Muy grande

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qatz'ib'e'ku'n jujun yol te'j e'ch jilwutz tel yol ye at rmeril lche'ltzaj skye'j kob'ox xe' yol ye naqilku'n tzine'j, cho'n lxom te'j b'i jilwutz puntil natzan jaqle'n sqetz.

	Yukb'il Txumu'n Xhchukl te'j (Verbo Intransitivo)	Ma'lanl te'j b'alajil ejnin Kyiwel wutz jun Taqle'n (Superlativo)	B'i' e'ch taqle'n kyi lajluch (Sustantivo Abstracto)
Nim			
Txa'x			
Lupluj			
Txak'txuj			
Sqoj			
K'ask'uj			
Ak'aj			
Tz'il			

- B'a'n lqamolku'nqib' tan o'lo' xone'n le jujun q'u'j ejnin qatz'ib'e'ku'n jun xtxolb'il xlajaq jujun yol ye naqilku'n le ama'l ye atkyentz, cho'n naxom te'j b'i jilwutz yolil natzan jaqle'n sqetz.

  Yukb'il yol xhchukl te'j (Verbo Intransitivo):

  Ma'lanl te'j yol (Moderativo):

  B'i' taqle'n ye kyi lajluch (Sustantivo Abstracto):

  Yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (Verbo Transitivo):

  Ma'lanl te'j yol kyiwel wutz e'ch taqle'n (Superlativo):

Q'ab' e'ch jilwutz tajlal

(Derivación de Números)

- **Yub'sb'il te'j yol tetz tquji'n** *(Adverbio de Tiempo)*

Ye e'ch jilwutz yub'sb'il te'j yol tk'u'laq e'ch tquji'n ye cho'n na'eltzaj q'ab' te'j e'ch jilwutz tajlal, b'a'n naxhchaj sqetz kyeqil e'ch tajlal: **q'ej** ejnin e'ch **yob'** ye iky'naqkyen, ejnin ncha'tz e' ye chuku'l sqawutz tzantzaj, cho'n naxe'tnin xkonse'n te'j ye ka'p q'ej, ma te'j e'ch tajlal yob' cho'n naxe'tnin te b'ajx yob'.

Kyeqil e'ch jilwutz tquj ye tzajnaqkyen tentz, nalajluchax e'ch jilwutz q'ab' yol ta'n, tantu' ye na'ok jujun stz'a'b'l ye e'ch yol ye i'tz: **-it,** cho'n naxkon te'j ka'p tajlal ejnin te'j ye toxi'n tajlal, ma ye **–ix,** cho'n naxkon te'j kyaji'n jalen lije'naqtzi'n, cha'stzun nalajluchaxtz sqawutz ye b'i yolil naqatzan tan xtxumle'n ejnin tan yolche'n. Sqile' kob'ox xtxolb'il tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Tajlal	**Yub'sb'il te'j yol tetz tquji'n**	*(Adverbio de Tiempo)*
Kob'	Kub**it**	Anteayer/hace dos días
Ox	Ox**it**	Hace tres días
Kyaj	Kyaj**ix** q'ej	Hace cuatro días
O'	O'**ix** q'ej	Hace cinco días
Wuqaq	Wuqaq**ix** q'ej	Hace seis días
Juq	Juq**ix** q'ej	Hace siete días
Wajxaq	Wajxaq**ix** q'ej	Hace ocho días
Kyajlaj	Kyajlaj**ix** q'ej	Hace catorce días
Junaqlaj	Junaqlaj**ix** q'ej	Hace treinta días

Ye e'ch yub'sb'il te'j yol tk'u'l tquj nqo ama'l tetz tenxhchan, nachijal tantu' ye na'ok jujun stz'a'b'l yol te'j e'ch xe' yol tan lajluchaxe'n ye b'i naqaj ye lqal, ejnin i'tz e'a'j: **-en,** ye cho'n naxkon te'j ye ka'p tajlal, ma te'j toxi'n tajlal leje'naqtzi'n naxkon ye **-i'n** tetz stz'a'b'l sju'aq jujun yol; qile' kob'ox elsawutzil tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Tajlal	**Yub'sbil te'j yol tetz tquji'n**	*(Adverbio de Tiempo)*
Kob'	Ka'p**en**	Pasado mañana, en dos días
Ox	Tox**i'n** q'ej	En tres días
Kyaj	Kyaj**i'n** q'ej	En cuatro días
O'	O'**i'n** q'ej	En cinco días
Wuqaq	Wuqaq**i'n** q'ej	En seis días
Juq	Juq**i'n** q'ej	En siete días
Wajxaq	Wajxaq**i'n** q'ej	En ocho días
B'eluj	B'eluj**i'n** q'ej	En nueve días
Kyajlaj	Kyajlaj**i'n** q'ej	En catorce días
Junaqlaj	Junaqlaj**i'n** q'ej	En treinta días
Ka'wnaq	Kawnaq**i'n** q'ej	En cuarenta días
Ka'wnaq lajuj	Ka'wnaq lajuj**i'n** q'ej	En cincuenta días

: Yob' *(Años)*

Tan lajluchaxe'n ye xhe'n na'eltzaj q'ab' e'ch yub'sb'il tajlal yob' tetz **tzantzaj** naxkon e'ch stz'a'b'l yol chitane'n: **Le** ejnin **–t,** matzun tan talche'n e'ch yob' ye iky'naqkyen tenxhchan ntin naxkon: **–ix,** tan lajluchaxe'n xtxolb'il ye qayol. Qile' kob'ox elsawutzil.

Elsawutzil:

E'ch yob' tetz tzantzaj *(Años Futuros)*

Jun	**Le** jun**t** yob'	En un año
Kob'	**Le** kob'**t** yob	En dos años
Ox	**Le** ox**t** yob'	En tres años
Kyaj	**Le** kyaj**t** yob'	En cuatro años
O'	**Le** o**'t** yob'	En cinco años
Wuqaq	**Le** Wuqaq**t** yob'	En seis años
Juq	**Le** Juq**t** yob'	En siete años
Wajxaq	**Le** Wajxaq**t** yob'	En ocho años
B'eluj	**Le** b'eluj**t** yob'	En nueve años
Junaqlaj	**Le** junaqlaj**t** yob'	En treinta años

E'ch yob' tenxhchan *(Años Pasados)*

Jun	Jun**ix** yob'	Hace un año
Kob'	Kob'**ix** yob'	Hace dos años
Ox	Ox**ix** yob	Hace tres años
Kyaj	Kyaj**ix** yob'	Hace cuatro años
O'	O'**ix** yob'	Hace cinco años
Wuqaq	Wuqaq**ix** yob'	Hace seis años
Juq	Juq**ix** yob'	Hace siete años
Wajxaq	Wajxaq**ix** yob'	Hace ocho años
B'eluj	B'eluj**ix** yob'	Hace nueve años
Junaqlaj	Junaqlaj**ix** yob'	Hace treinta años

⋮ **Jatxb'il xo'l e'ch tajlal** *(Números Distributivos)*

Ye e'ch jilwutz yola'tz naxkon tan jatxle'n xo'l jujun q'u'j ye niky'nintu' nachib'ajnin tan e'ch tajlal taqle'n, chitane'n: **kukob'inle'n, oxoxinle'n,** te'j kukob' ejnin te'j oxox, lbentunintz lije'naqtzi'n. Ncha'tz b'a'n naxhchaj ye niky'nintu' naku' jatxij e'ch taqle'n xhchiwutzaq jujun, chitane'n e'ch xtxolb'ile'j: kukob' tetz jujun, kyajkyaj tetz jujun. Ye e'ch jatxb'il tajlala'tz nachilajluchax tan ye na'ok stz'a'b'l xe' e'ch yol, cha'stzun na'el qatxumtz tetz ye b'i'tz naqaj lqayol. Ye stz'a'b'la'tz ye naxkon qa'n i'tz: **-inle'n**.

Elsawutzil:

Xe' yol	**Jatxb'il xo'l tajlal**	
(Raíz)	*(Números distributivos)*	
Jun	Jujuninle'n	De uno en uno
Kob'	Kukob'inle'n	De dos en dos
Ox	Oxoxinle'n	De tres en tres
Kyaj	Kyajkyajinle'n	De cuatro en cuatro
0'	O'o'inle'n	De cinco en cinco
Wuqaq	Wuqaqinle'n	De seis en seis
Juq	Juqinle'n	De siete en siete
Wajxaq	Wajxaqinle'n	De ocho en ocho
Lajuj	Lajujinle'n	De diez en diez
Junaq	Junchnaqinle'n	De veinte en veinte

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qatz'ib'e'ku'n jun xtxolb'il tib'aj puntil qanaja'n, b'a'n lqatz'ib'ku'n le ama'l ye at tzaq' ye xtxolb'ile'j, ye lqaxkye' tan stz'ib'e'n, b'a'n lqo'k tan ku'se'n techl tzaq' jujun yol ye najilon tib'aj e'ch tajlal, kyi'k nab'an qo xe' yol nqo q'ab'tlentu' xe' ye yol.

  ____
  ____
  ____
  ____

- Qatz'ib'e' jun xtxolb'il le ama'l ye atkyen xlaj jujun yol. B'a'n lqaxkonsaj e'ch yol ye ate'tz tan stz'ib'e'n alchoqskyetz xtxolb'ilil ye b'a'n ltz'eltzaj te'j jujun yol.

  Tajlal:

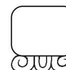
  ____
  ____

  Yub'sb'il yol tetz tquj tenxhchantzaj:

  ____
  ____

  Jatxb'il xo'l e'ch tajlal:

  ____
  ____

Tquj tetz yob' tenxhchankyen:

Qatx'ixpe'e'n le qayol ye kob'ox xtxolb'ile'j:
Mis papás vinieron a visitarme hace catorce días.

Doña Juana compró los tamales a un quetzal cada uno.

Hace veintisiete años pasó un gran terremoto en Guatemala.

Vamos a llegar dentro de dos años.

Q'ab' yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j
(Derivación de Verbos Intransitivos)

- **Puntil xhe'n tane'n yukb'il txumu'n ye tz'aqnaqku'n**
  (Participio Perfecto)

Ye e'ch yola'tz ye na'a'lon puntil xhe'n tane'n Yukb'il Txumu'n ye tz'aqnaqku'n, i'tz junt puntil xkonse'n e'ch Chajb'il Taqle'n (Adjetivo), cho'n naxom te'j e'ch puntil yol le jujun tnum. Te'j e'ch xtxolb'ila'tz nachixkon e'ch stz'a'b'l yole'j: **ja–,** xe'tzb'il yol ejnin **–t,** stzajsb'ilwi' yol**.**

Elsawutzil:

Yukb'il Txumu'n xhchukl te'j		**Q'ab' yol**	
(Verbo Intransitivo)		*(Derivación)*	
Jawan	Comió	Wanaq**t**	Comido
Jakyim	Murió	Kyimnaq**t**	Muerto
Jawit	Durmió	Witnaq**t**	Dormido
Jab'nix	Terminó	B'nixnaq**t**	Terminado

Puntil xkonse'n:

◆	Nawit yaj ye taje'ntzaj.	El hombre se vino dormido.
◆	Nin saj oyi'n jun kyimnaq ky'itx tetz.	Le regalaron un pollo muerto.
◆	B'nixnaqt taq'un yaj ye tule'ntzaj.	Ya le habían hecho el trabajo al hombre cuando vino.

: **Na'tzun nab'anon** *(Causativo)*

Ye e'ch jilwutz yola'tz naxhchaj sqetz ye na'tzun nab'anon, nqo na'tzun nakawun tan b'anle'n jun taqle'n ye cho'n na'eltzaj xe' te'j e'ch yol Yukb'il Txumu'n. Na'ok tetz q'ab' yol tantu' ye na'ok stz'a'b'l xe' ye yola'tz, chitane'n: **ja–**, ejnin cho'n natzajpon te'j ye: **te'j** ejnin **ta'n.**

Elsawutzil:

Xo'n	Caminar	**Ja**xom **te'j**	Lo encaminó
Watl	Dormir	**Ja**wit **ta'n**	Lo adormeció
Oke'n	Entrar	**Ja**'ok **ta'n**	Se lo puso/lo metió
O'ql	Llorar	**Ja**'oq' **ta'n**	Lo hizo llorar
Xo'wl	Miedo	**Ja**xob' **ta'n**	Lo asustó

⋮ **Na'tzun nab'anon** *(Agentivo)*

Ye jun yola'tz cho'n naxkon tan xhchajle'n xhe'n tane'n B'i' jun taqle'n (Sustantivo) ye naxkon tan b'anle'n jun taqle'n chinab'an jun yukb'il txumu'n. Nalajluchax tan e'ch stz'a'b'l yol ye na'ok xlajaq chitane'n: **aj–,** ye cho'n naxkon xe'tzb'il ye yol, ejnin **–inl,** ye cho'n naxkon stzajsb'ilwi' ye yol chij ye xe' yol nqo xe' e'ch yukb'il txumu'n.

Elsawutzil:

Xe' yol nqo xe' yukb'il txumu'n

Yol	Hablar	**Aj**yolol**inl**	Hablador/hablante
Xo'n	Caminar	**Aj**xo'n**inl**	Caminante
O'ql	Llorar	**Aj**o'ql**in**l	Chillón
Watl	Dormir	**Aj**watl**inl**	Dormidor, dormilón
Wi'a'i'n	Nadar	**Aj**wi'a'**inl**	Navegante

Q'ab' xe' e'ch yukb'il txumu'n ye nab'aj twi' junt
(Derivación de Verbos Transitivos)

- **Puntil xhe'n tane'n yukb'il txumu'n ye tz'aqnaqku'n**
  (Participio Perfecto)

Ye jun xtxolb'ile'j i'tz junt puntil yol ye cho'n na'eltzaj q'ab' te'j jun yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt, nachijal tantu' ye na'ok stz'a'b'l e'ch yol chitane'n: **-ijt,** ye e'ch jilwutz stz'a'b'l yola'tz nachib'i'aj **"sufijos"** le chiyol xhtya'n cho'n nacho'k xlaj nqo xe'tzb'il e'ch yol yukb'il txumu'n.

Elsawutzil:

Xtxa'le'n	Escoger	Txa'**ijt**	Escogido
B'anle'n	Hacer	B'an**ijt**	Hecho
Tx'ajo'n	Lavar	Tx'aj**ijt**	Lavado
Talche'n	Decir	Al**ijt**	Dicho
Lo'q	Comprar	Loq'**ijt**	Comprado
Stzok'le'n	Cortar	Tzok'**ijt**	Cortado
Quxle'n	Cortar	Qux**ijt**	Cortado (corte de carne)
Tamle'n	Cortar	Tam**ijt**	Cortado

- **B'i' taqle'n ye at yukb'il txumu'n te'j**
  (Sustantivos Verbales)

At ox jilwutz b'i' e'ch taqle'n ye at yukb'il txumu'n te'j le qetz qayol ye ilenin nab'en tale' ye ni'ku'n e' tu b'i' e'ch taqle'n. B'a'n natal ye nab'nix jun taqle'n ta'n, b'a'n naxhchaj ye natetzaj jun taqle'n, ejnin b'a'n na'ok tan stz'a'b'e'n b'i' e'ch taqle'n ye nataltzaj sqetz na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n (Sustantivo Relacional)

Ye b'ajx xtxolb'il ye sqile' i'tz, ye e'ch yola'tz ni'ku'n e' tu alchoqtetz b'i' taqle'n, na b'a'n na'ok tan stz'ib'e'n b'i' e'ch taqle'n, nataltzaj sqetz na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n chinab'an tan xtx'olche'n xo'l b'i' e'ch taqle'n, ncha'tz b'a'n naxkon tan xhchajle'n ye b'i nab'ajij le jun yukb'il txumu'n. Cho'n nalajluchax e'ch yola'tz tan e'ch jilwutz stz'a'b'l yol ye na'ok te'jaq xe' yol chitane'n: **-kyen.**

Elsawutzil:

Tokse'n	Echar	Tokse'n**kyen**	Echar
Taq'le'n	Dar	Taq'le'n**kyen**	Dar
Tamle'n	Cortar/talar	Tamle'n**kyen**	Cortar
Tawle'n	Sembrar	Tawle'n**kyen**	Sembrar
Jatx'le'n	Cortar/segar	Jatx'le'n**kyen**	Cortar/segar
Xile'n	Cortar/rejuntar	Xile'n**kyen**	Cortar/rejuntar
Stzutle'n	Cortar	Stzutle'n**kyen**	Cortar

Puntil xkonse'n:

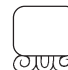
- Chin ky'ixb'elnin tokse'n**kyen** b'anl tx'otx' kwe'ntzi'n.
  El echar abono a la milpa en la costa, es duro.
- Cho'n xa'qe'n ta' Lexh tan tamle'n**kyen** tqan ko'n.
  Don Andrés fue al corte de caña de milpa.
- Jachinq'e'xij tan molche'n**kyen** triw.
  Ya me cansé en juntar trigo.

⁝ **Kyi'k stzajsb'ilwi'** *(Infinitivo)*

Ye e'ch jilwutz yola'tz ye nachib'i'aj **Kyi'k stzajsb'ilwi',** ya'stzun ka'p xtxolb'il ye najilon tib'aj junt jilwutz chib'i' e'ch taqle'n ye b'a'n nacho'k tetz yukb'il txumu'n ejnin nataltzaj ye b'i nab'ajij le jun yukib'. Najal nqo nalajluchax e'ch stz'a'b'l yol ta'n chitane'n e'a'j: **-a'n, -e'n, -i'n** ejnin **-o'n,** ye cho'n nachixkon stzajsb'ilwi' xe' e'ch yol tan tele'n qatxum tetz ye b'i'tz natzan yolche'n.

Elsawutzil:

Xe' yol yukb'il txumu'n		Kyi'k stzajsb'ilwi' (Infinitivo)	
Tx'aj-	Lavar	Tx'aj**o'n**	Lavar
Masl-	Barrer	Masl**e'n**	Barrer
Saql-	Oler	Saql**e'n**	Oler
Ajl-	Contar	Ajl**a'n**	Contar
Xku'tx-	Contribuir	Xkutxuj**i'n**	Contribuir.

B'i' taqle'n yukb'il txumu'n ye b'i nab'ajij te'j junt *(Sustantivo Verbal Pasivo)*

Ya'stzun toxi'n xtxolb'il b'i' e'ch taqle'n ye b'an nacho'k tetz yukb'il txumu'n ejnin ajsqe'n chiwutz qa'n tan ye **–tz,** ye na'ok qa'n tetz stz'a'b'l xe' e'ch jilwutz yol yukb'il txumu'n. Ntintu' na nq'e'tz ni'ku'n skyuch' e' ye nqil watlenchan na ilenin na'ok tetzaje'n tan junt.

Elsawutzil:

Ky'iky'-	Cuidar	Ky'iky'b'e'**tz**	Su cuidado
Josl-	Raspar	Joslb'e'**tz**	Su limpia
Xb'aj-	Criticar	Xb'ajtzi'b'e'**tz**	Su crítica
K'al-	Amarrar	K'alb'e'**tz**	Su amarre
Xmay-	Ver	Xmayb'e'**tz**	Su mirador

Puntil xkonse'n:

- Chin ky'ixb'elnin lkyaj jun yab'i'x tetz qaky'iky'b'e'**tz**.
  Es difícil cuidar a un enfermo.
- Chin q'e'xb'ilnin ye qo qak'alb'e'**tz** kyeqil e' kneru'.
  Es muy cansado amarrar los carneros.
- Kyinin lajluch joslb'e'**tz** yaj xo'l ko'n.
  No se ve la limpia del señor entre la milpa.

Ma'klb'il le jun ama'l *(Instrumental Locativo)*

Ye e'ch jilwutz yolo, ma'klb'il le jun ama'l nachijal ejnin nachilajluchax tan ye na'ok **–b'il**, tetz stz'a'b'l xe' e'ch yol nqo xe' e'ch yukb'il txumu'n.

Elsawutzil:

Aw-	Sembrar	Aw**b'il**	Instrumento, lugar para sembrar
Wa'-	Comer	Wa'**b'il**	Comedor
A'	Agua	Uk'a'**b'il**	Instrumento, lugar para beber
Xil-	Cortar	Xil**b'il**	Instrumento, lugar para cortar
B'uj-	Aporrear	B'uj**b'il**	Instrumento, lugar para aporrear
Tzok'-	Cortar	Tzok'**b'il**	Instrumento, lugar para cortar
Xheq'-	Picar	Xheq'**b'il**	Instrumento, lugar para picar
Xhuq'-	Escarbar	Xhuq'**b'il**	Instrumento, lugar para escarbar

Xhchuk-	Batir	Xhchuk**b'il**	Instrumento, lugar para batir
Watl	Dormir	Wit**b'il**	Dormitorio

• Na'tzun nab'anon *(Agentivo)*

Te'j ye jun jilwutz yol ye na'a'lon **na'tzun nab'anon** (Agentivo), nachilajluchax tan e'ch stz'a'b'l yol ye na'ok te'j xe' yukb'il txumu'n (verbo). At nab'antku'n natx'ixpij e'ch jilwutz stz'a'b'l xe' yol, ye e'ch stz'a'b'l ye naxkon xe'tzb'il yol (prefijo) i'tz **aj-,** ma ye stzajsb'ilwi' xe' yol naxkon ye stz'a'b'l **"sufijo" –l,** tan lajluchaxe'n ye b'i naqaj tan talche'n. Qile' kob'ox xtxolb'il tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Xe' yol ye jawi't qil		**Na'tzun nab'anon** (Agentivo)	
Tx'ajo'n	Lavar	**Aj**tx'ajon**l**	El que lava/lavador
Ujul	Siembra	**Aj**ujulin**l**	El que siembra/agrónomo
Si'le'n	Leer	**Aj**si'lon**l**	El que lee/lector
Chusu'n	Estudiar	**Aj**chusun**l**	El que enseña/maestro

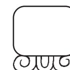
Kob'oxt yol ye nq'era'tz puntil nab'an stz'ib'e'n chitane'n e' ye nqil na natzajponwi' xe' yol tan e'ch stz'a'b'l **-ol, -om, -um, -wil**. Qile' kob'ox xtxolb'il.

Elsawutzil:

Xe' yol		**Na'tzun nab'anon** (Agentivo)	
Matz	Cortar cabello	Matz**ol**	Barbero
Tawle'n	Sembrar	Aw**ol**	Sembrador
Saja'ch	Jugar	Saqch**om**	Jugador
Aq'un	Trabajar	Aq'un**wil**	Trabajador
Watl	Dormir	Wat**um**	Dormilón

: Ye b'i nab'ajij te'j junt *(Pasivos)*

Ye e'ch jilwutz oyol ye nachib'i'aj **Ye b'i nab'ajij te'j junt** (Pasivos), i'tz junt puntil yol yukb'il txumu'n xhchukl te'j (Verbo Intransitivo) ye cho'n nache'ltzaj te'j e'ch yukb'il txumu'n **ye cho'n nab'aj twi' junt** (verbos transitivos) ejnin nachib'i'aj (Activos) tan ye e'ch tx'ujte'n ye nab'ajij. Ye e'ch yukb'il txumu'n ye b'i nab'ajij te'j junt (Verbo Pasivo) nachijal tan e'ch xtxolb'ile'j: ntinkuntu' nalajluchax ta'n ye na't nab'aje't nqo na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n le xtxolb'il ye natzan yol tib'aj le

yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi'; tanpaj ye ntin natzan tan yol tib'aj ye jun ye cho'n nab'aj twi' natzun oktz tetz yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j (Verbo Intransitivo), cha'stzuntetz at nab'antku'n ye jun ye nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n (Objeto), na'oktz tetz b'i' taqle'n ye juna'tz ye nab'ajij yol te'j (Sujeto); itutzun na tk'u'l ye xtxolb'ila'tz ye natzan yol tib'aj, ite'nin i'a'tz ye jun ye nab'aj tk'u'l ye b'i nab'ajij te'j.

Kyi nalajluchax le xtxolb'il ye na'skyetz i' natzan tan b'anle'n taqle'n ejnin na'tzun nab'aj tk'u'l, cho'ntzun nalajluchaxtz tan b'i' e'ch taqle'n ye na'alo'ntetz na't ate'kyent tantu' ye e'ch stz'a'b'l e'ch yol ye nab'aj ok te'j chitane'n: **-ij,** ye cho'n na'ok nqo cho'n naxkon stzajsb'ilwi' xe' e'ch yol. Cho'n naxom te'j ye niky'na' chixone'n e'a'tz ye ate' le xtxolb'il.

At kyaj jilwutz puntil weqle'nku'n e'ch yol **Ye b'i nabajij te'j junt** (Pasivos) tantu' e'ch stz'a'b'l yol "Prefijos o Sufijos" ye naxkon tan lajluchaxe'n sqawutz ye xhe'n nab'an stz'ib'e'n.

Elsawutzil:

Xe' yol (Raíz)		**Ye b'i nab'ajij te'j junt** (Pasivo)	
Tilwe'n	Ver	Ilw**ij**	Fue visto
Qinle'n	Jalar	Qinl**ij**	Fue jalado
Joyle'n	Buscar	Joyl**ij**	Fue buscado
K'oxle'n	Tirar	K'oxl**ij**	Fue tirado
B'ujle'n	Aporrear	Bujl**ij**	Fue aporreado
Pitle'n	Empujar	Pitl**ij**	Fue empujado
Stzok'le'n	Cortar	Tzok'l**ij**	Fue cortado

Tan tele'n qatxum tetz ye xhe'n nab'an weqle'nku'n nqo stz'ib'e'n txo'l jun xtxolb'il qale **Natzane't tx'ujte'n** (Activo) ejnin e'ch taqle'n qale nalajluchaxe't ye **B'i nab'ajij te'j junt** (Pasivo).

Qile' xhe'n nab'an puntil xkonse'n:

◆ *Yukb'il txumu'n nab'aj twi' junt (Natzan tx'ujte'n te'j)*
Verbo transitivo (Activo)
Jaqin wil tze'. El niño jaló el trozo.

- *Yukb'il txumu'n xhchukl te'j (B'i nab'ajij te'j)*
  Verbo Intransitivo (Pasivo)
  Jaqinlij tze' tan wil. El trozo fue jalado por el niño.

- *Yukb'il txumu'n nab'aj twi' junt (Natzan tx'ujte'n te'j)*
  Verbo Transitivo (Activo)
  Jachijoy wunaq e' xiky. Las personas buscaron a los jóvenes.

- *Yukb'il txumu'n nab'aj twi' junt (B'i nab'ajij te'j)*
  Verbo Intransitivo (Pasivo)
  Jachijoylij e' xiky kya'n e' wunaq.
  Los muchachos fueron buscados por las personas.

Kob'oxt elsawutzil:

- *Yukb'il txumu'n nab'aj twi' junt (Natzan tx'ujte'n te'j).*

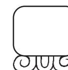
Jaqatx'amx	Nos agarraron
Jaqawan	Nos alimentaron
Jachichaqx	Los invitaron
Jachinach'ey	Me ayudaste
Jaqajoy	Lo buscamos
Jaqajlaj	Lo contamos

- *Yukb'il txumu'n xhchukl te'j (B'i nab'ajij te'j).*

Jaqatx'amxij ita'nwoq	Fuimos agarrados por ustedes
Jaqak'a'chij ita'nwoq	Fuimos alimentados por ustedes
Jachichaqxij	Fueron invitados
Jachinch'eyxij awa'n	Fui ayudado por ti
Jaqajoylij	Fuimos buscados
Ja'ajlij	Fue contado

⁝ **Nab'en kuq twi' junt** *(Antipasivo)*

Ye e'ch yol ye cho'n nab'en kuq twi' junt (antipasivos) ya'stzun chib'i' e'ch jilwutz yol yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j (VT), ye cho'n na'e'ltzaj q'ab' te'j e'ch yukb'il txumu'na'tz ye cho'n nab'aj twi' junt, qale kyi nalajluchaxe't ye na'tzun nab'aj tk'u'l ejnin e'ch stz'a'b'l yol ye nachixkon tan e'ch yola'tz i'tz e'a'j: **-je'j** ejnin **–n.**

Elsawutzil:

Yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt ejnin natx'ujtij te'j.
(Transitivo Activo)
Ja**til** na' Cha'n ye nmu'l xun.
Doña Juana vio a la muchacha que vino.

Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j ejnin nab'en kuq twi' junt.
(Verbo Intransitivo Antipasivo)
Na' Cha'n **nmi'lo'n** xun ye nmul.
Fue doña Juana quien vio a la muchacha que vino.

Yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt ejnin natx'ujtij te'j.
(Verbo Transitivo Activo)
Ja**kujij** ta' Laxh ye pwoq.
Don Nicolás acepto el dinero.

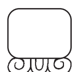
Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j ejnin nab'en kuq twi' junt.
(Verbo Intransitivo Antipasivo)
Ta' Laxh **nkujinkyen** pwoq.
Fue don Nicolás quien aceptó el dinero.

Qab' xe' e'ch yol ye na't ate'kyent
(Derivación de Posisionales)

Tan tele'n qatxum tetz e'ch yola'tz, sqile' kob'ox xtxolb'il te'j ye xhe'n nalajluchax sqawutz ye na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n ejnin xhe'n nachijal e'ch jilwutz q'ab' yol tan xe' e'ch yola'tz.

- **Yukb'il txumu'n nab'aj twi' junt** *(Verbo Transitivo)*

Jun yukb'il txumu'n ye cho'n na'eltzaj q'ab' te'j junt yol ye na'a'lon na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n, nachilaljluchax tantu' e'ch stz'a'b'l yol (sufijos) ye na'ok xlajaq nqo sju'aq jujun yol chitane'n e'a'j: **ja–,** ejnin **–b'al,** cho'n naxom te'j ye b'i natal ye xe' yol. Ye e'ch stz'a'b'l yol ye naxkon te'j e'ch xtxolb'ile'j i'tz e'a'j: **ja-** ye cho'n naku' xe'tzb'il; ma ye **–b'al,** cho'n naku' le stzajsbilwi' xe' yol.

Elsawutzil:

Xe' yol **Yukb'il Txumu'n Nab'aj Twi' Junt**
(Verbo Transitivo)

Pak'l	Boca arriba	Jaku' pak'**b'al**	Lo colocó boca arriba
Txalch	Inclinado	Jaje' xtxal**b'al**	Lo inclinó
Ch'inl	Colgado	Jaje' xhch'in**b'al**	Lo colgó
Joql	Embrocado	Jaje' joq**b'al**	Lo embrocó
Mejl	Arrodillado	Jaku' mej**b'al**	Lo arrodilló
Tx'anl	Desnudo	Jaku' xtx'an**b'al**	Lo desnudó
Juq'l	Echado	Jaku' juq'**b'al**	Lo echó

: **Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j** *(Verbos Intransitivos)*

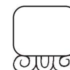
At ala' e'ch yukb'il txumu'n ye cho'n nache'lktzaj te'j e'ch xe' yol ye nataltzaj ye na't ate'kyent e'ch taqle'n, ye e'ch jilwutz stz'a'b'l yol (sufijos) ye nachixkon tan lajluchaxe'n e'ch yola'tz i'tz e'a'j: **ja–, –b'en,** ejnin **–je'.**

-Ja ya'stzun stz'a'b'l yol ye naxkye' tan talche'n sqetz ye xhe'n nachiyukkyi'b' e'ch taqle'n le chiku'lb'il ejnin xhe'n nachib'ankyentz, cho'n xom te'j ye b'i nataltzaj xe' yol. At nab'antku'n ye kyi't na'iky' tky'aj xtxolb'il chinataltzaj xe' yol.

Elsawutzil:

Tol	Jab'en tol	Rodó
Lit'puj	Jab'en lit'puj	Salio lentamente (en forma de pluma)
Xho'k	Jaje' xhok	Se torció

-ja, ejnin **-e',** ya'stzun e'ch stz'a'b'l yol ye nachixkon skyetz e'ch yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j tan talche'n ye xhe'n kyitane'n ejnin xhe'n nachib'ankyen e'ch taqle'n. Ye e'ch stz'a'b'la'tz ye **–ja,** cho'n nachixkon kyera'tz xe'tzb'il xe' ye jujun yol ejnin ye tetz munl i'tz tan talche'n ye b'i tqujil nab'ajij e'ch taqle'n, ma ye **–e'** ejnin **–in,** cho'n naxkon tetz jalen stzasb'ilwi' xe' ye jujun yol ejnin nataltzaj sqetz ye xhe'n nachib'ankyen e'ch taqle'n.

Elsawutzil:

Ch'upl	de cabeza	**ja**qach'up**e'**	nos pusimos de cabeza
Ch'ojl	de cuclillas	**ja**ch'oj**e'**	se puso de cuclillas
Txalch	de lado	**ja**txal**e'**	se puso de lado
Tz'il	sucio	**ja**tz'il**in**	se quedó sucio

Kob'oxt yol qale naxkon ye: **nab'en,** le stzasb'ilwi' xe' yol.

Elsawutzil:

T'ikl	de puntillas	t'ikyin **nab'en**	anda de puntillas
Pak'l	boca arriba	pak'l **nab'en**	anda boca arriba
Ch'ojl	agachado	ch'ojl **nabe'n**	anda caminando agachado

At e'ch yol ye naxkon junt yol tetz stz'a'b'l tan lajluchaxe'n ye b'i nab'ajij chitane'n ye nab'en jun lajqe'l ejnin xhe'n tane'n tan ojqe'l, tan lajluchaxe'n xtxolb'ila'tz naxkon e'ch stz'a'b'l yol **nb'en,** ejnin **nsaj,** te'j jujun.

Elsawutzil:

Xlaj	De lado	xlaji'n **nb'en**	se fue de lado
Xkatz	Despeinado	xkatzan **nb'en**	se fue despeinado
Ch'upl	De cabeza	ch'upl **nsaj**	se vino de cabeza
K'olch	Dentado	k'olch **nb'en**	se fue sentado
Ch'inl	Colgado	ch'inl **nb'en**	se fue colgado

⋮ Chajb'il taqle'n ye xhe'n kyitane'n
(Adjetivo posesional estativo)

Ye jun jilwutz yola'tz, cho'n nachijal skye'j e'ch stz'a'b'l yol **–ij**, at nab'antku'n ye natx'ixpij e'ch stz'a'b'la'tz stzasb'ilwi' xe' e'ch yol.

Elsawutzil:

Ch'upl	de cabeza	ch'upl**ij**	inclinado de cabeza
Txak'l	con los pies y manos hacia arriba	txak'l**ij**	tirado con los y manos arriba
Tz'ajl	desnudo	tz'ajl**ij**	desnudo
Joql	boca abajo	joql**ij**	boca abajo
Xheq'l	desordenado	xheq'l**ij**	desordenado

Ma'klb'il le jun ama'l *(instrumento locativo)*

Ye e'ch yola'tz cho'n nalajluchax tan ye e'ch stz'a'b'l ye na'ok xlajaq e'ch yol chitane'n e'a'j: **-b'il.** Ejnin sqile' kob'ox xtxolb'il:

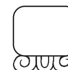
Elsawutzil:

K'olch	sentado	k'olch**b'il**	lugar o instrumento para sentar
Koyl	acostado	koyl**b'il**	lugar o instrumento para acostarse
Mejl	arrodillado	mejl**b'il**	lugar o instrumento para arrodillarse
Xo'n	caminar	xo'n**b'il**	lugar o instrumento para caminar
Ujle'n	descansar	ujl**b'il**	lugar o instrumento para descansar
Chem	tejer	chem**b'il**	lugar o instrumento para tejer

Qapile' b'anle'n ye qo ja'a'w qa'n

Te'j ye jun k'oloj teb'lal tz'ib' ye ate' le jun teb'lale'j qajoye' ejnin oqen techl ye jujun yol qa'n ye ljal txo'l ye e'ch teb'lal tz'ib' ye ate'tz, at e'ch yol ye kunaqtzaji'n kyitane'n, at ye lijenaqi'n kyitane'n, at ye txalch kyitane'nin, che'qajoye' txo'laq e'ch techl tz'ib'a'tz. Ye lchijal qa'n, b'a'n ltz'ok stz'akl qa'n, ejnin b'a'n lche'qatz'ib'ku'n le qu'j.

s	a	w	a	k	a	t	e	k	o
n	s	i'	l	e'	n	m	o	y	t
l	q	t	q	i	p	a	l	e'	o'
u	b'	t'	x	t	o	l	o'	l	q
b'	e	b'	z	tx'	s	j	r	e'	a
a	t	y	z	m	u	s	w	a	t
j	z	tz	u	a'	w	m	k'	t	a
b	m	k	s	o'	o	j	a'	z	n
x	a	t	n	u	m	w	k	u	u
m	q	a	i	e	s	x	q'	m	m

- Ate' kob'ox xe' yol tz'ib'a'nche' tzine'j; qajoye' q'ab' e'ch yola'tz ejnin che'qatz'ib'e'ku'n xlajaq tib'aj e'ch xhqite' ye jujun yola'tz ye b'i najaqtzaj.

Elsawutzil:

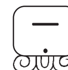
Xe' yol/ Q'ab yol/ B'i yolil e'/ Xe' yol /Q'ab' yol / B'i yolil

Wa'a'n			Xtxa'le'n		
Jakyim			B'anle'n		
Watl			Tx'ajo'n		
B'ene'n			Talche'n		
Saja'ch			Lo'q		

- Qajoye' ejnin qatz'ib'e'ku'n xlajaq ye jujun yol tz'ib'anche' ye na'skyetz xe' ye jujun yola'tz le jun xtxolb'ila'tz.

Ajqb'etz		Ajpom	
Ajtz'ib'		Ajkun	
Ajtx'amij		Tx'ajijt	
Ajchusunl		Xtx'ajle'n	
Aj Xhch'e'n		Xhchewse'n	

- Qatz'ib'e' jun xtxolb'il alchoqskyetz te'j ye e'ch ye naqub'it tenxhchan le qatnumil, skyetz e' qataj nqo skyetz qaky'e'x (cuentos, historia, leyenda).

KOB'LAJI'N XTXOLB'IL

PUNTIL XTXOLB'IL YOL

(LA ORACIÓN)

Ye puntil xtxolb'il qayol, ya'stzun puntil xtxole'nku'n ejnin xtx'olche'n xo'l kyeqil e'ch jilwutz yol tan lajluchaxe'n jun taqle'n sqawutz ye puntilku'nin tane'n, chin sqojkunin te'j ejnin kyi'k kob'k'u'lal te'j tan tele'n qatxum tetz. Ye e'ch jilwutz weql nqo b'i' e'ch jilwutz yol ye naxkon tan chiweqle'nku'n xtxolb'il qayol i'tz e'a'j: **B'i' juna'tz ye nab'ajij yol te'j** (sujeto (S)), ya'stzun alchoqskyetz jilwutz taqle'nil ye nab'ajij yol tib'aj cho'n xom te'j ye b'ikuntunin nab'ajijtz skye'j; **yol ye nab'ajij tib'aj e'ch taqle'n** (predicado(P)), ya'stzun kyeqil e'ch jilwutz xtxolb'il ye na'a'lchij nqo b'i nab'ajij tib'aj kyeqil e'ch taqle'n, cho'n xom te'j ye b'i nab'ajij skye'j e'ch taqle'na'tz.

Elsawutzil:

Jab'en Xhep tan tokse'n tq'inl ko'n wi'wtz.	José fue a calzar milpa en el cerro.
Jaq'e'xij chej tzaq' eqtz.	El caballo se cansó bajo la carga.
Wi'nin tz'itpun tel ne'xh kneru'.	El corderito brinca bastante.
Nachitzan wunaq tan kayi'n tzi'a'.	Las personas están pescando en el río.
Nachixon wi'nin wunaq tk'ayb'il.	Mucha gente camina en el mercado.

- **B'i' juna'tz ye nab'ajij yol te'j** *(sujeto)*

Ya'stzun b'i' e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j, kyi'k nab'an alchoq jilwutz yolil nachixhkon chitane'n e'ch **Xel b'i'aj** (pronombres), **B'i' e'ch taqle'n** (sustantivos), b'i' wunaq, txuk nqo e'ch jilwutz taqle'ntunintz, ejnin alchoq jilwutz yolil ye nachixkon tan xtx'olche'n xo'l e'ch jilwutz yola'tz.

Kyeqil e'ch xel b'i'aj ejnin b'i' e'ch taqle'n ya'stzun sopil b'i' e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j, ma ye e'ch jilwutz yoltunintz ye nachixkon

tan yub'se'n te'j e'ch xtxolb'il i'tz e'a'j: **chajb'il taqle'n** (adjetivos), **chajol yol ye naxhchaj e'ch b'i'aj** (artículos demostrativos), **e'ch jilwutz tajlal** (números), ejnin e'ch jilwutz xtxolb'iltunintz.

Ye qo junintzi' Sopil b'i' ye taqle'n ye nab'ajij yol tib'aj nab'i'aj: **Junintzi' b'i' juna'tz ye nab'ajij yol te'j** (sujeto simple S. SIM.), matzun ye qo kob' nqo ala'ku'n sopil b'i' taqle'n nab'ajij yol tib'aj nab'ia'j: **Ala' xone'n b'i' juna'tz ye nab'ajij yol te'j** (sujeto compuesto S. COM.)

Ye chib'i' e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j, at nab'antku'n nachilajluchax tan e'ch xel b'i'aj, b'i' e'ch taqle'n, nqo at nab'antku'n ye kyi tajwe'n nachixkon, na kyeqil e'ch xtxolb'il ye natzan yol tib'aj ye b'i taqle'nil nab'ajij te'j nalajluchax tan e'ch chajb'il yol ye nachixkon le e'ch puntil **Juego A** ejnin **Juego B**. Cho'n xom t'ej ye qo junintzi' yol nqo ala'ku'n yol naxkon tan xhchajle'n b'i' taqle'n ye nab'ajij yol te'j le jun xtxolb'il nab'i'aj **lajluchku'n tane'n** (explícito), matzun ye qo ntinkuntu' nalajluchax ye yol le jun yukb'il txumu'n nab'i'aj **Yol ye kyi techtib' ye qo at txo'l tuch'** (implícito).

Elsawutzil:

- Natzan **ta' Lexh** tan ky'iky'le'n tujul.
  S. SIM.
  Don Andrés está cuidando su siembra**.**
- Natzan **na' Cha'n** tan stz'isle'n kolob'.
  S. SIM.
  Doña Juana está cociendo su güipil.
- Cho'n nachaq'uj **ta' Paxh tu na' Cha'n** kwe'ntzi'n.
  S. COM.
  Don Pascual y doña Juana trabajan en la costa.
- Nachitzatzin **e' xiky' ejnin e' xun** tan chisa'ch'b'il.
  S. COM.
  Los niños y las niñas están felices por sus juguetes.
- Natzan **xiky** tan xhch'eye'n xtxu'.
  S. IMPL.
  El niño ayuda a su mamá.

◆ Kyi nastzok' **ta' Wa'n** e'ch tze'.
S. EXPL.
Don Juan no tala árboles.

◆ **Jachopon wunaq** tan jichi'n tzi'a'.
S. IMPL.
Las personas llegaron a nadar en el río.

◆ **Jaxqa'qtzaj** tan tajsqe'n ye ama'l nab'i'aj Najb'il tetz Q'uq'.
S. IMPL.
Llegamos a conocer el Biotopo del Quetzal.

: **Yol ye nab'ajij tib'aj e'ch taqle'n** *(Predicado)*

Ye xe' nqo sopil yol ye nab'i'aj **yol ye nab'ajij tib'aj e'ch taqle'n**, b'a'n naxkon jun yukb'il txumu'n (verbo), nqo jun **chajb'il tetz xhe'n tane'n** (estativo). Ye qo yukb'il txumu'n sopil jun yol, nab'i'aj yukb'il txumu'n tx'olb'il xo'l yol ye b'i nab'ajij te'j b'i' taqle'n (Predicado Verbal PV), ncha'tz at nab'antku'n ye b'a'n naxkonsij jun yukb'il txumu'n xhchukl te'j (Verbo Intransitivo PVI), nqo jun yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (Verbo Transitivo PVT), ye qo i'tz jun chajb'il ye xhe'n tane'n (Estativo PE) nab'i'aj: **Yol ye nab'ajij tib'aj e'ch taqle'n ye nq'e'tz yukb'il txumu'n e'** (Predicado no Verbal PNV), nqo jun **Yol chajb'il te'j xhe'n tane'n e'ch taqle'n** (Predicado Estativo PE). Skye'j e'ch sopil yola'tz, b'a'n nacho'k kob'oxt yol tan yub'se'n te'j nqo tan stz'ab'e'n te'j e'ch yol. Tan lajluchaxe'n xkonse'n e'ch stz'a'b'l yola'tz b'a'n nachixkon e'ch **yub'sb'il te'j yol** (adverbios), ma tan stz'a'b'e'n te'j yol nachixkon e'a'j:

Na'tzun nab'aj tk'u'l taqle'n. *(Objeto Directo (OD))*

Cho'n naxkon tan xhchajle'n na'skyetz wunaqil najilone't e'ch xtxolb'il ejnin na'tzun nab'aj tk'u'l ech taqle'na'tz ye na'ok yukb'il txumu'n tan xkonse'n.

Na't na'ajwij lbaje't taqle'n. *(Objeto Indirecto (OI))*

Ye jun tx'aqajt yola'tz nataltzaj ye na't na'ajwit ye lb'aje't e'ch taqle'n, ntintu' na nq'e'tz choninq nab'aj twi' juna'tz qale na'ajwit lb'aje't ye taqle'na'tz; ma na cho'n nasukkyentib' te'j yukb'il txumu'n, tan ye b'i' taqle'n ye naxkye' tan lajluchaxe'n.

Xq'alab' yol *(Adjuntos Adto.))*

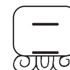
Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye na'a'lontetz e'ch jilwutz taqle'n chitane'n: ama'l, tquj, ma'kl ejnin e'ch yoltunintz.

Elsawutzil:

- **Kwe'nq'ej nacho'k** nitxa' **le chusb'il**.
  PVI
  Los niños entran a la escuela por la tarde.
- **Jab'aj ne'xh ko'n** kya'n wakxh.
  P
  Los toros se comieron la milpa pequeña.
- **Ajpom** ta' We'l Xechul.
  PNV
  Don Manuel Xechul es sacerdote maya.
- **Nimt** me'l ta' Pal Xhampewl.
  PNV
  La hija de don Gaspar ya está grande.
- Ja'ok **ta'al xtze'** tan Tina.
  OD
  Martina le echó agua a las plantas.
- Cho'n nb'en tq'ol ta' Yan ij **tetz ky'ajl**.
  OI
  Don Sebastián le mandó las semilla a su hijo.
- Cho'n nasaqchij ni' **witxa'x ch'im**.
  Adto.
  El bebé juega sobre la grama.
- Che'qakole' e' txuk ye ate' **xo'l xtze'**.
  Adto.
  Protejamos a los animales de la selva.

Qapile xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qajoye' txo'laq kob'ox xtxolb'il ye tz'ib'a'ntche'tza'j kyeqil e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j (sujeto), ejnin cheqatz'ib'e'ku'n le e'ch ama'l ye ate'tz xlajaq jujun xtxolb'il. Qo naqaj, b'a'n lche'qajoy kob'oxt xtxolb'il

(oración) qale lchixkone't b'i' e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j (sujeto) ejnin b'a'n lche'qatz'ib'ku'n le qu'j.

	B'i' e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j (sujeto)
- Cho'n at Imu'ch txo'l xtze'.	____________
- Natu'in ni' te'j xtxu'.	____________
- Nache'kol ta' Laxh e' txuk xo'l xtze'.	____________
- Nawojon tx'i' xo'l ka'l.	____________
- Jab'e'n na' Lu'ch tan lo'q tk'a'yb'il.	____________

⁚ **Q**aq'e'ku'n jun xhqite' techl tzaq' jujun tx'olb'il xo'l yol ye b'i nab'ajij te'j b'i' taqle'n le jujun xtxolb'il. Ejnin cha'tz qatz'ib'e'ku'n b'i' xlajaq jujun xtxolb'il cho'n xom te'j ye b'i jilwutz yolil chitane'n e' ye jawi't che'qil. (PVI), (PVT) nqo (PNV).

- Kwe'nq'ej nacho'k nitxa' le chusb'il. ____________
- Jab'aj ne'xh ko'n tan b'i'n. ____________
- Ajpom ta' Xhep Yon. ____________
- Nimt me'l ta' Pal Yoxh. ____________

⁝ Qaq'e'ku'n jun xhqite' techl tzaq' e'ch yol "ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n" (OD) ye ate'tz le e'ch xtxolb'ile'j, ncha'tz ye qo at yol "ye na't na'ajwij lb'aj tk'u'l e'ch taqle'n" (OI), b'a'n lqab'anku'n xlajaq jujun yol.

- Ja'ok ta'al xtze' tan Pel. ____________
- Cho'n nb'en tq'ol ta' Yan ij tetz ky'ajl. ____________
- Cho'n nsaj pu'q ta' le sam ji' i'. ____________

E'ch jilwutz weql ye qayol.
(Orden de los principales elementos de la oración)

At ala' jilwutz weql ye qayol, cho'n xom te'j ye qo e'ch yola'tz e'lenku'n yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt. Ye e'ch jilwutz weqla'tz ye najal qa'n i'tz e'ch **yukb'il txumu'n** (verbo), **b'i' taqle'n ye nab'ajij yol te'j** (sujeto), **b'i' taqle'n qale natzan xkonse'n** (objeto), kyeqil e'ch taqle'na'tz ilenin tky'a'ntib' e'ch xtxolb'ilil ta'n, na tantu' ye nsq'ilku'n na'ok chiweqle'nku'n cha'stzun na'el qatxum tetz ye b'i'tz natzan yol te'j. Kyeqilku'n e'ch jilwutz yol atlenku'n puntil nqo

k'olchb'il xkonse'n tan talche'n jun taqle'n, na kyi tu natzantu' xkonse'n e'ch yola'tz. Chin tajwe'nkunin tan ta'we'n xkonse'n weql e'ch yol qa'n, na qo kyi na'a'w weqle'nku'n qa'n, naje' tx'ixpij xtxolb'ilil ye yol ejnin nq'e'tz cha'tz nab'an puntil ye b'i'tz naqaj tan talche'n.

Ye e'ch jilwutz weql qayol ye naxkon, ejnin nachixkon yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j, **yol ye b'ajij tib'aj e'ch taqle'n,** (predicado) qale kyi nalajluchaxe't e'ch taqle'n) na junintzi' xtxolb'il naxkon te'j ejnin i'tz ye **b'i' juna'tz ye nab'ajij yol te'j** (sujeto), tky'a'ntib' weql e'ch yol ejnin cho'n nab'an puntil e'ch xkonse'n chine'j:

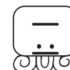
Yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j + b'i' taqle'n ye nab'ajij yol te'j (VI + S); Tx'olb'il xo'l yol ye b'i nab'ajij tib'aj e'ch taqle'n + b'i' taqle'n ye nab'ajij yol te'j (PV + S)

Xtxolb'il xhchukl te'j (Oración intransitival)
- **Ja'el tzaqpij** ye **eqtz**. La carga se cayó.
VI **S**

Jun xtxolb'il ye at tx'olb'il xo'l yol te'j ye b'i nab'ajij te'j e'ch taqle'n (oración con predicado no verbal).

Tx'olb'il xo'l yol ye b'i nab'ajij te'j e'ch taqle'n (0ración con predicado no verbal)
Cho'n koylxhche' e' **wuch'** witxa'x ch'im.
P **S**
Mis compañeros están acostados en la grama.

Tan yolche'n nqo tan stz'ib'e'n jun xtxolb'il qale naxkone't yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j, junit puntil xkonse'n, na kyi natx'ixpij xtxolb'il e'ch yol na nsq'ilnin xtxole'nintib' tan kyi jale'n xub'se'n te'j, ye e'ch yola'tz ye nachixkon te'j i'tz e'a'j: **yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt + b'i' taqle'n ye nab'ajij yol tib'aj + b'i' taqle'n ye natzan xkonse'n** (objeto). At nab'antku'n natx'ixpij xkonse'n, cho'n naxom te'j ye qo atkunin wutzil ye na't naxkone't; tan lajluchaxe'n nqo tan na'wse'n jun taqle'n, cha'stzuntetz ye chin tajwe'nkunin b'ajx naxkonsij junt jilwutz yol swutz ye yukb'il txumu'n. Cha'stzuntetz b'a'n nachije'tx'pujkyib' chitane'n ye xtxolb'ile'j:

VSO (Verbo, Sujeto, Objeto)
OVS (Objeto, Verbo, Sujeto)
SVO (Sujeto, Verbo, Objeto)
SOV (Sujeto, Objeto, Verbo)

Qile' kob'ox elsawutzil tan tele'n qatxum tetz ye xhe'n nab'an puntil xkonse'n:

Jaxhch'ey nitxa' ye wutzile'n b'ixhu'. El niño ayuda al anciano.
V S O

Jache'tawaj na' Yoq kob' wi' b'uch. Doña Yoq sembró dos matas de flores.
V S O

I ye tx'i'x ntam Saqtze'. (nombre maya) Fue la espina que cortó Saqtze'.
O V S

Ma tetz Ajb'e', i' nmiky'anin wu'j si'lb'il. En cambio Ajb'e', se llevó mi libro.
S V O

Matzun tetz Lexh, i wu'j nb'en tky'al. En cambio Andrés, fue mi libro el que se llevó.
S O V

Puntil xkonse'n xq'ajlab' yol le jun xtxolb'il: *(Orden de los adjuntos en la oración).*

Ye e'ch jilwutz **xq'ajlab' yol** (adjuntos) wi'nin nachixkon xhchixo'l e'ch jilwutz yol, naxkon tan yub'e'n puntil qajilon ejnin tan tele'n qatxum tetz ye b'i natzan talche'n le jun xtxolb'il. Ilenin b'a'n nalajluchax ta'n ye b'i jilwutz yolil ye tajwe'n lchixkon chitane'n tan talche'n e'ch: **ama'l,** (lugar), **tqujil ama'l** (tiempo)**,** ncha'tz b'a'n nataltzaj ye; **na'skyetz i' natzan yol te'j** (sujeto) le jun xtxolb'il (chitane'n e'ch b'i'aj), b'a'n naxkonsij chitane'n: **jun ma'kl tan b'anle'n jun taqle'n** (instrumento)**, xq'ajlab' yol** (compañía)**, B'i nab'anon e'ch taqle'n** (causa)**.** Kyeqil e'ch yola'tz cho'n nachixkonsij swutz e'ch taqle'n ye nab'ajij yol tib'aj (sujeto), chikyitane'n e'ch yol ye na'a'lon na'skyetz amalil ate'kyent e'ch taqle'n, ejnin e'ch yol ye nataltzaj ye e'ch tquj ama'l, nqo at nab'antku'n ye b'ajx nachixkonsij xhchiwutz e'ch yukb'il txumu'n.

Elsawutzil:

- Jab'en ntxu' **tk'a'yb'il.** Mi mamá se fue al mercado.
Adjuntos de lugar

-Jaku' k'alol xun sa'chb'il tan **tx'ewu'ch**. La niña amarró su juguete con mecate.
Instrumento

-**Chin lajqe'lnin** tane'n Pla's tan xo'n. Francisco vino caminando rápido.
Adjunto de manera

Qapile xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Ye e'ch jilwutz xtxolb'il ye nache'qasi'lku'n tzine'j, kyi weqijche' nsq'ilku'n chij ye puntil qajilon. Che'qaweqe'ku'n nsq'ilku'n tan jale'n lo'chal yolche'n, stz'ib'e'n ejnin tb'ite'n chitane'nin puntil qayol. Ncha'tz b'a'n lku' techl qa'n ye b'i jilwutz yolil naqatzan tan xkonse'n chitane'n e'a'j: (SVO, VSO, OVS, nqo junt jilwutz yol)

- Naxon chej cho'n tb'e': ____________________
- Wunaq tan aq'un jalchan nachik'as: ____________________
- Witze' xiky jaje': ____________________
- Ko'n nawan xo'l chej: ____________________
- Ka'l xo'l moy wi'nin ate: ____________________
- A' xe yaj najichin: ____________________
- Chumul cho'n ta' nchib'en: ____________________
- Jalu' ab'al natzan wi'nin: ____________________
- Ta'n qawa' Qataj ye tetz ntyoxh at: ____________________
- Wakxh ko'n xo'l nawan cho'n: ____________________

: Qapile' stz'ib'e'n jun xtxolb'il tib'aj alchoqskyetz taqle'nil ye naqab'itnin skye'j qataj nqo qaky'e'x, b'a'n lxkon ye ama'l qa'n ye atkyen tzaq' ye xtxolb'ile'j.

____
____
____
____
____
____
____
____
____
____

OXLAJI'N XTXOLB'IL

QULIL YOL
(LA VOZ)

Ye qulil yol ya'stzun puntil e'ch jilwutz yol najal ye nache'qanuch'ku'n e'ch jilwutz weq yol chitane'n e' yukb'il txumu'n (verbos), chib'i' e'ch taqle'n (sustantivos), txo'l e'ch yola'tz najal nqo nalajluchaxe't e'ch jilwutz xtxolb'il ye b'i tajwe'n tan talche'n tan tele'n chitxum e' wunaq tetz ye b'i nab'ajij yol te'j, nqo ye na'ok tan si'le'n. At nab'antku'n ye kyilnaqlentu' nab'an te'j e'ch yol.

Ye qo kyilnaqlentu' nab'an si'le'n te'j e'ch yol (directa), cho'n nachilajluchaxtz ye nachixkon e'ch yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (verbos transitivos) qale nachilajluchaxe't kob' xtxolb'ila'tz ye i'tz e'a'j: **ye juna'tz ye nab'ajij yol tib'aj** (sujeto), ejnin ye **na'skyetz i' nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n** (objeto). Cho'ntzun nachilajluchaxtz ye nachixkonsij txo'l e'ch yukb'il txumu'na'tz.

Ma ye e'ch yol ye nq'e'tz kyilnaqlentu' te'j (indirecta) cho'n nachilajluchax ye nachixkonsij te'j chib'i' e'ch taqle'n (sustantivos), na cho'n nachixkonsijte'tz skye'j e'ch **taqle'n ye cho'n nab'aj twi' e'ch ma'klb'il** (instrumento) nqo xqajlab' nqo alchoqskyetz yolil, cho'n naxom te'j ye xhe'n puntil naqaj lqaxkonsaj e'ch yola'tz.

Ye b'i' e'ch taqle'na'tz kyi nachilajluchax xhchixo'l e'ch yukb'il txumu'n, ma na cho'n nachilajluchax tan ye nachixkonsij e'ch **b'i' e'ch yol ye naxkon tan talche'n na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n** (sustantivos relacionales). Ye qo i'tz e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j (sujeto), ejnin ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n (objeto), ye kyilnaqle'ntu' xhchajb'iltetz, nachilajluchax tan ye naxkonsij kob' xtxolb'il ye nachib'i'aj **Juego A Ergativo**, na'elepont i'tz, ye na'skyetz nab'anon taqle'n ejnin natz'amontzaj twi' junt, ma ye **Juego B Absolutivo**, natal sqetz ye na'tzun nab'anon taqle'n nin na'tzun nab'aj tk'u'l ye taqle'na'tz, le jun xtxolb'ila'tz ye naqatzan tan si'le'n nqo tan xtxumle'n.

Ncha'tz at jun xtxolb'il ye nab'i'aj **xhe'n natx'ixpij qulil yol** (cambio de voz); le qetz qayol ye cho'n najal skye'j e'ch taqle'n ye nab'ajij yol te'j (sujeto) ejnin ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n (objeto) ye cho'n nache'ltzaj jatxij skye'j e'ch yukb'il txumu'n. Nachilajluchax tantu' ye nachixkonsij nqo kyi nachixkonsij e'ch weql yola'tz ye jawi't qajilon te'j. Cha'stzuntetz at ox jilwutz puntil xtx'olche'n xo'l ye xhe'n natx'ixpij qulil qayol ye nab'i'aj: **yol ye natx'ujtij**, na nataltzaj ye b'i nab'ajij (activa); ejnin **nab'en kuq twi' junt,** na nataltzaj ye cho'n nab'aj twi' junt (pasiva); ejnin **kyi nab'en kuq twi' junt** (antipasiva).

· Qulil yol ye natx'ujtij *(Voz Activa)*

Ya'stzun e'ch jilwutz xtxolb'il yol ye nataltzaj sqetz nqo nalajluchax ta'n ye b'i nab'ajij. Te'j ye jun xtxolb'ila'tz ate' kob' jilwutz taqle'n ye wi'nin nachixkonsij ejnin nachib'i'aj: **Na'tzun nab'ajij yol te'j** (Sujeto/ Agente) ejnin **na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n** (objeto/paciente), na ya'stzun nataltzaj e'ch yukb'il txumu'n ye naxkonsan ejnin nalajluchax ta'n ye e'ch jilwutz weql qulil yol ye na'ok tetz stz'a'b'l ye e'ch xtxolb'il Juego B/Absolutivo, natal sqetz ye na'tzun nab'anon taqle'n ejnin na'tzun nab'aj tk'u'l ye taqle'n. Ejnin ye Juego A/Ergativo ye natal sqetz na'skyetz nab'anon taqle'n ejnin natz'amontzaj twi' junt.

Sqile' kob'ox elsawutzil:

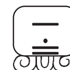
Jasaj k'oxol Ajb'itz lob'aj tzine'j. Ajb'itz lanzó las frutas aquí.
JB JA Suj/Ag. Obj/Pac.

Nimche'w xhch'eyanq skye'j e' xiky. Nimche'w ayudará a los jóvenes.
Suj/Ag. JB JA Obj/Pac.

Jape' b'en aq'ol e'ch b'e'choq chine'j. Mandaste la ropa allá.
JB S Obj./Pac. JA

: Qulil yol ye nab'en kuq twi' junt. *(La voz Pasiva)*

Ye jun jilwutz puntil yola'tz cho'n nachixkonsij tan lajluchaxe'n ye na'skyetz taqle'n nab'aj t'u'l (objeto/paciente); na cho'nkunin nab'ajij yol tib'aj e'ch xtxolb'ila'tz, na nq'e'tz te'j ye na'tzun nab'ajij yol tib'aj (sujeto/agente) ye i'tz e' yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (verbo transitivo), kyi'ttzun nachixkonsijkye'tz e'ch yola'tz.

Le qetz qayol atlo' kyaj jilwutz puntil xkonse'n ye Qulil yol ye nab'en kuq twi' junt (Voz Pasiva); ye ilenin at jatxb'ililtetz xo'l chixkonse'n ejnin b'i na'elepone't ye jujun tx'aqaj yola'tz.

Kyeqilku'n e'ch qulil yol ye nab'en kuq twi' junt (voz pasiva), kyi't nachixkonsij e'a'tz ye na'tzun nab'ajij yol tib'aj (Sujeto/Agente) na nin nache'lkyentera'tz xlaj, nq'e'tz tirku'n e'ch yola'tz na'iky' tky'aj xkonse'n le jun xtxolb'il le e'ch puntil ye nq'e'tz kyilnaqlentu' te'j. Na ye qo nq'e'tz kyilnaqlentu' te'j le e'ch yukb'il txumu'n, cho'ntzun nachilajluchaxtz ye nachixkonsij e'ch yol ye na'a'lontetz **b'i' e'ch taqle'n ye nataltzaj sqetz ye na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'na'tz** (sustantivo relacional).

Ye cho'n nayub'sij kye'j tan ye naxkonsij Juego A/Ergativo ye natal sqetz na'skyetz nab'anon taqle'n ejnin natz'amontzaj twi' junt, cho'n xom te'j na'skyetz wunaqil ejnin b'i tajlalil atkyent ye wunaqa'tz.

Elsawutzil:

Xtxolb'il Qulil yol ye natx'ujtij *(Oración Activa)*

Jab'en pitol tel xun jun k'ach jal. JB JA S O	La niña empujó la red de mazorca.

Xtxolb'il Qulil yol ye nab'en kuq twi' junt *(Oraciones Pasivas)*

Ye jun k'ach jal nb'en pitol tel xun. O JB SR+Agente	La red de mazorcas fue empujado por la niña.
Ye jun k'ach jal pitij nwilej. O JB SR+Ag. Impl.	La red de mazorcas fue empujado por mí.
I jun k'ach jal pitij nmawilej. O JB SR+Ag. Impl.	La red de mazorcas fue empujada por ti.

Xtxolb'il Qulil yol ye natx'ujtij *(Oración Activa)*

Ijoy wunaq alq'om, ye e'opon tan alaq'.
JB JA SR+Ag. S
La gente buscó a los ladrones que llegaron a estafar.

Xtxolb'il Qulil yol ye nab'en kuq twi' junt. *(Oraciones Pasivas)*

Ye e' alq'om ye e'opon tan alaq', ijoylij kya'n wunaq.
S JB JA SR+Agente
Los ladrones que llegaron a estafar, fueron buscados por la gente.

Joylij alq'om kya'n wunaq. El ladrón fue buscado por la gente.
JB S SR+Agente

Natzan joyle'n alq'om kya'n wunaq. El ladrón es buscado por la gente.
JB S SR+ Agente

Xtxolb'il Qulil yol ye natx'ujtij *(Oración Activa)*

Jak'ay Paxh ye xtx'otx'. Pascual vendió su terreno.
JB JA S O

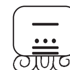
Xtxolb'il Qulil yol ye nab'en kuq twi' junt *(Oraciones Pasivas)*

Ye tx'otx', k'ayi'n ntilej Paxh. El terreno es vendido por Pascual.
O JB SR+ Agente

Natzan Paxh tan k'ayi'n xtx'otx'.
SR+ Agente JB O
El terreno está siendo vendido por Pascual.

⁝ Qulil yol ye kyi nab'en kuq twi' junt. *(voz antipasiva)*

Ya'stzun b'i' puntil e'ch qulil yol ye naxkon le jun xtxolb'il qale ntinku'n najilon tib'aj ye na'skyetz i' nab'ajij yol te'j (sujeto/agente). Te'j ye jun jilwutz qulil yola'tz ye jun yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt (verbo transitivo) nacho'k tetz yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j (verbo intransitivo), na ntinkuntu' na'ok tan ma'le'n te'j jun xtx'olb'il ye i'tz: **na'tzun nab'ajij yol te'j** (sujeto agente). Ma ye jun ye **na'tzun nab'aj tk'u'l,** kyi nalajluchax tan yukb'il txumu'n (verbo), na tan b'i' e'ch taqle'n (sustantivo) ya'stzun naxkye' tan ma'le'n te'j ejnin tan lajluchaxe'n ye na'tzun atkyent txo'l ye e'ch jilwutz yola'tz. Cho'n nachilajluchax ta'n e'ch qulil ye naxtx'ixpe'ntib' ye nab'i'aj: Juego A/ Ergativo ye natal sqetz na'skyetz nab'anon taqle'n ejnin natz'amontzaj

twi' junt, cha'stzun nalajluchaxtz sqawutz ye na'skyetz ama'lil ate'kyent ejnin na'skyetz wunaqil nab'aj tk'u'l e'ch taqle'na'tz.

Ye e'ch taqle'na'tz ye ntinku'n naxkye' tan xhchajle'n ye na'skyetz i' nab'ajij yol te'j (sujeto), at kob'oxt stz'a'b'l yol ye naxkye' tan chiweqle'nku'n e'ch jilwutz xtxolb'il ye na't najale't qulil yol ye kyi nab'en kuq twi' junt (antipasiva); ejnin i'tz e'aj: **e'ch yol tan jaqle'n ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n** (interrogación del sujeto); **yol ye naxkon tan tewe'n te'j ye na'skyetz i' natzan yol te'j** (negación del sujeto); **yol ye naxkon tan talche'n ye b'intzijku'n ye na'skyetz i' natzan yol te'j** (afirmación del sujeto), nqo **kyi na'alchij ye na'skyetz i' nab'aj tk'u'l** (paciente).

Kyeqil e'ch jilwutz xtxolb'ila'tz ye jawi't qachusu'n te'j le qetz qayol, at ox jilwutz jatxb'ilil xo'l ye e'ch qulil yola'tz ye kyi nab'en kuq twi' junt ejnin i'tz e'aj: **Yol ye na'a'lontzaj ye na'tzun nayukantetz e'ch txumu'n** (antipasivo de enfoque), **Yol ye kyi lajluch na'tzun nab'en kuqt e'ch taqle'n twi' junt** (antipasiva de incorporación), ejnin e'ch **Yol qale kyi nalajluchaxe't ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n** (antipasivo absoluto).

Qulil yol ye na'a'lontzaj ye na'tzun nayukantetz e'ch txumu'n *(antipasivo de enfoque)*

Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye nachixkon sqetz tan jaqle'n ye na'tzun natzan tan jaqle'n ye na'skyetz i' natzan tan yuke'n e'ch txumu'n; tewe'n te'j ye na'skyetz i' nb'anon ye taqle'n, talche'n sqetz ye na'skyetz i' nb'anon e'ch taqle'n na nq'e'tz alchoqtu' lqalajpekyent ye na'tzun nb'anon e'ch taqle'na'tz.

Qulil yol ye kyi lajluch ye na'tzun nab'en kuqt e'ch taqle'n twi' junt *(Antipasivo de incorporación)*

Ya'stzun e'ch jilwutz yol ye naxkon tan kyi lajluchaxe'n ye na'tzunn nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n txo'l e'ch xtxolb'il qale naxkone't e'ch yukb'il txumu'n (verbo), ntintu' na techku'ntib' txo'laq e'ch yol na kyi tajwe'n jun techl tetz stz'a'b'l e'ch yola'tz.

Qulil yol qale kyi nalajluchaxe't ye na'tzun nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n. *(Antipasivo absoluto)*

Ya'stzun e'ch jilwutz stz'a'b'l yol ye cho'n nachixkon tan tewe'n te'j tan kyi lajluchaxe'n le jun xtxolb'il ye na'skyetz i' nab'aj tk'u'l e'ch taqle'n, at txo'l ye xtxolb'il, ntintu' na kyi techtib' nqo kyi lajluch na't atkyent.

Ye e'ch xtxolb'ila'tz ye jawi't che'qil nachilajluchax tan ye e'ch stz'a'b'l yol ye naxkon skye'j alchoqskyetz yukb'il txumu'n ye nachixkonsij tan lajluchaxe'n e'ch yola'tz.

Elsawutzil:

Xtxolb'il Qulil yol ye natx'ujtij *(Oración activa)*

Ye wutzile'n xna'n jataq' b'anl skyib'aj nitxa'.
S JB JA O
La anciana bendijo a los niños.

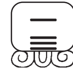
I wutzile'n xna'n nmaq'on b'anl skyib'aj nitxa'.
S JB SR+ Paciente
Fue la anciana quien bendijo a los niños.

Wutzile'n xna'n nmaq'on b'anl skyib'aj nitxa'.
S JB Pac. Incorporado
La anciana bendijo niños.

Jataq' b'anl skyib'aj nitxa'.
JB Pac. Incorporado
Ella bendijo niños.

Ye Wutzile'n xna'n nataq' b'anl
S JB
La anciana bendice.

Nataq' i' b'anl.
JB
Ella bendice.

Qapile' xkonse'n ye jawi't a'w qa'n

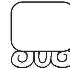
- Te'j e'ch jlwutz xtxolb'il yol ye naqilku'n tzine'j, cho'qen qa'n tetz "xtxolb'il qulil yol ye natx'ujtij te'j" (oración activa).

Ye e' alq'om ye e'opon tan alaq', ijoylij kya'n wunaq.

Joylij alq'om kya'n wunaq.

Natzan joyle'n alq'om kya'n wunaq.

Jak'ay Paxh ye xtx'otx'.

KYAJLAJI'N XTXOLB'IL

B'I' YOL YE NATALTZAJ NA'SKYETZ AMA'LIL ATE'KYENT E'CH TAQLE'N

(SUSTANTIVO RELACIONAL)

Ye jun xtxolb'ile'j i'tz jun q'u'j yol ye cho'n nachixkon tan talche'n sqetz ye **na'skyetz ama'lil ejnin b'i tajlalil ate'kyent e'ch taqle'n le jun xtxolb'il**. Techku'ntib' xhe'n kyitane'n na ilenin at natal e'ch taqle'na'tz ye na'ok xtx'olche'n xo'l tan e'ch jilwutz weql ejnin stz'a'b'l e'ch yol ye na'ok skye'jaq jujun yol Juego A, ye natal sqetz na'skyetz nab'anon taqle'n ejnin naxkon tan yub'se'n te'j e'ch yola'tz.

Ye e'ch jilwutz yol ye natetzajkyen ejnin nataltzaj sqetz ye na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n (ye cho'n nalajluchax te'j ye toxi'n wunaq xhchukl ye nab'ajij yol te'j) (3era. P. Singular), ye cho'n nachixkon tetz chajb'ilil ama'l ejnin i'tz e'aj:

- **Xlaj** *Al lado de, a la par de*

Elsawutzil:

Tzinxlaj	a mi lado
Tzaxlaj	a tu lado
Xlaju'	al de usted (Honorífico)
Xlaj	al lado de (él, ella)
Sqaxlaj	a nuestro lado
Tzixlaj	al lado de ustedes
Chixlaju'	al lado de ustedes (Honorífico)
Chixlaj	al lado de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Cho'n at **xlaj** ku'lb'il u'j.	*Permanece a la par del librero.*
Cheb'ku'n kxhiky' **xlaj** xna'n.	*Pasa despacio a la par de la señora.*
Cho'n nmiky'ku'n lub'aj **tzinxlaj.**	*La serpiente pasó a mi lado.*

Cho'n nachiky'ku'n moy **tzaxlaj.** *Los carros pasan a tu lado.*
B'a'n nachixon nitxa' **sqaxlaj.** *Los niños camina bien a nuestro lado.*

⁚ Wutzkok *Atrás de, detrás de*

Elsawutzil:

Wutzinkok detrás de mi
Wutzakok detrás de ti
Wutzkoku' detras de usted (Honorífico)
Wutzkok detrás de (él, ella)
Wutzqakok detrás de nosotros
Wutzikok detrás de ustedes
Wutzchikoku' detrás de ustedes (personas de respeto)
Wutzchikok detrás de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Cho'n nachisaqchij nitxa' **Wutzkok** ka'l. *Los niños juegan detrás de la casa.*
Cho'n atky'en atwi' **wutzakok.** *Tu sombrero lo llevas detrás de ti.*
Cho'n ate' wunaq tan yol **wutzqakok.** *Las personas están detrás de nosotros platicando .*
Cho'n xomtzaj witz'un **wutzinkok.** *Mi hermanito viene detrás de mí.*
Cho'n nchikyaj ka'l **wutzikok.** *Las casas quedaron detrás de ustedes.*

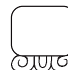
⁝ Tzaq' *Debajo de*

Elsawutzil:

Tzinjaq' debajo de mí
Tzajaq' debajo de ti
Tzaq'u' debajo de usted (Honorífico)
Tzaq' debajo de (él, ella)
Sqajaq' debajo de nosotros
Stzijaq' debajo de ustedes
Xhchijaq'u' debajo de ustedes (Honorífico)
Xhchijaq' debajo de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Cho'n nmo'k mam tzo' **tzaq'** k'olchb'il. *El gallo se metió debajo de la silla.*
Cho'n atkyen ak'olchb'il **tzinjaq.** *Tu silla está debajo de mí.*

Cho'n ate'kyen awu'j **tzajaq'.**	*Tus cuadernos están debajo de ti.*
Jachikyaj ne'xh ky'itu' **sqajaq'**.	*Se quedaron los pollitos debajo de nosotros.*
Jakyaj tel mitu' **xhchijaq'** wunaq.	*El gato se quedó debajo de las personas.*

⋮ Xel — *En vez de/a cambio de*

Elsawutzil:

Nxel	en vez de mí
Axel	en vez de ti
Xelu'	en vez de usted (Honorífico)
Xel	en vez de (él, ella)
Qaxel	en vez de nosotros
Ixel	en vez de ustedes
Chixelu'	en vez de ustedes (Honorífico)
Chixel	en vez de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Kujpe' kxhb'en tetz **nxel.**	*Por favor anda en vez de mí.*
Nqab'en tetz **xel** qataj.	*Iremos en vez de nuestro padre.*
Ntintu' na kye'lnin nb'en tetz **axel.**	*Solo que nadie irá en vez de ti.*
B'enqen awutziky tetz **qaxel.**	*Que vaya tu hermano en vez de nosotros.*
Chib'enqen Pal tu Wa'n tetz **chixel.**	*Que vayan Gaspar y Juan en vez de ellos.*

| Tib'aj — *Sobre/encima de*

Elsawutzil:

Tzwib'aj	sobre mí
Tzawib'aj	sobre ti
Tib'aju'	sobre usted (Honorífico)
Tib'aj	sobre (él, ella)
Sqib'aj	sobre nosotros
Tzitib'aj	sobre ustedes
Skyib'aju'	sobre ustedes (Honorífico)
Skyib'aj	sobre (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Kyi lxtxikyeje'n **tib'aj** slum wa'b'il.	*No te pares sobre la mesa.*
Aq'e'n atxo' **tzawib'aj.**	*Ponte la chamarra encima.*
Cho'n nku' ab'al **tzitib'aj.**	*Les cayó la lluvia encima.*
Cho'n nsaj nil qotx' **sqib'aj**.	*El derrumbe cayó sobre nosotros.*
Cho'n ate'n xb'u'q **tzwib'aj**.	*El reboso está ecima de mí.*
Cho'n nmiky'ku'n b'aq'ch'ich' **skyib'aj**.	*La bala les pasó encima.*

·| Tzwitz/Tzwutz — *Enfrente de/ a la superficie de*

Elsawutzil:

Tzinwutz	enfrente de mí
Tzawutz	enfrente de ti
Tzwutzu'	enfrente de usted (Honorífico)
Tzwutz	enfrente de (él, ella)
Sqawutz	enfrente de nosotros
Stziwutz	enfrente de ustedes
Xhchiwutzu'	enfrente de ustedes (Honorífico)
Xhchiwutz	enfrente de (ellos, ellas)

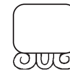
Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

Cho'n ate' e' wuch' **tzinwutz.**	*Mis compañeros están en frente de mí.*
Cho'n at awaq'un **tzawutz.**	*Tu trabajo está en frente de ti.*
Cho'n ate' wunaq **tzwutz** tyoxh.	*Las personas están en frente de la iglesia.*
Chib'ajxoq e' nitxa' **sqawutz.**	*Que los niños pasen en frente de nosotros.*
Chik'oleq wunaq **tziwutz.**	*Que se sienten las personas en frente de ustedes.*
Chinb'ajxoq **xhchiwutzu'.**	*Me adelanto en frente de ustedes.*
Chib'ajxoq kneru' **xhchiwutz** pstorkyetz.	*Que vayan los carneros en frente de los pastores.*

:| Stzolte'j — *Alrededor de*

Elsawutzil:

Stzolwe'j	alrededor de mí
Stzolawe'j	alrededor de ti

Stzolte'j alrededor de (él, ella)
Stzolqe'j alrededor de nosotros
Stzolite'j alrededor de ustedes
Stzolkye'ju' alrededor de ustedes (a personas mayores)
Stzolkye'j alrededor de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il *(Ejemplos de utilización en oraciones)*

At pe'm **stzolte'j** qujul.	*Hay cercado alrededor de nuestra siembra.*
Nachiwankan wunaqtxuk **stzolwe'j.**	*Las abejas zumban alrededor de mí.*
Tolkyen b'u'y **stzolawe'j.**	*Pon vendas alrededor de ti.*
Ate'o'ktzaj tx'i' tan wojo'n **stzolqe'j.**	*Los perros ladran alrededor de nosotros.*
Wi'nin nitxa' ate' **stzolite'j.**	*Hay muchos niños alrededor de ustedes.*
Chimolo'nkyib' wunaq **stzolkye'ju'.**	*La gente está reunida alrededor de ustedes.*
Ak'aj pe'm at **stzolkye'j** tawun ta'.	*Hay un corral nuevo alrededor de los carneros del señor.*

Txe' *En el fondo*

(Funciona únicamente con terceras personas)

Jakupon jalen **txe'**ku'n ye a'.
Llegó hasta el fondo del agua.

Cho'n ate' b'e'chtetz jalen **txe'**ku'n kaxha'.
Su ropa está en el fondo del cofre.

Ate' lmaq kay jalen **txe'**ku'n a'.
En el fondo del agua hay peces grandes.

Cho'n ate' ne'xh umul jalen **txe'**kyen jul.
Los conejos están en el fondo de la cueva.

Stzi' *A la orilla/a la entrada*

(Funciona únicamente con terceras personas)

Elsawutzil:

Qaxonq **stzi'** b'e', na wi'nin moy nachixon.
Caminemos en la orilla de la carretera, porque hay mucho transito.

Cho'n nxqa'q tan aq'un jalen **stzi'** qotx'.
Fuimos a trabajar en la orilla del barranco.

Cho'n ate'e'ltzaj xo'j **stzi'** ye jul.
Los coyotes estaban en la entrada de la cueva.

Natzan ntxu' tan xtx'ajle'n b'e'chwetz **stzi'** a'.
Mi mamá lava mi ropa a la orilla del río.

|| Txo'l/xo'l — *Entre*

(Funciona únicamente para terceras personas)

B'a'n ltz'ok jun u'j **txo'l** tuch'.
Hay que dejar el papel entre los otros.

Chixomoqnin wawun xhch**ixo'l** itetz.
Que vayan mis ovejas entre el de ustedes.

Cho'n ate' wunaq tan aq'un **txo'l** ko'n.
La gente trabaja entre la milpa.

Cho'n nachixon nitxa' **txo'l** tx'i'x.
Los niños caminan entre espinas.

•|| Sju'le'n/sju' — *Al otro extremo*

(Funciona únicamente para terceras personas)

Xomnin te'j ky'ajaj jalen **sju'len**. *Seguí la pita hasta el otro extremo.*

Tz'amaj axb'u'q jalen **sju'len**. *Detén tu reboso al otro extremo.*

Chimolo'nkyib' wunaq **sju'len** tnum. *La gente está reunida al otro extremo del pueblo.*

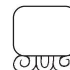
Chitpe'n **sju'** ye axbu'q. *Desata los extremos de tu reboso.*

:|| Tk'u'l — *Dentro de*

(Funciona únicamente con terceras personas)

Ky'ajwe'tzaj k'olob' ye ate' **tk'u'l** mo'tx.
Trae los huevos que están dentro del canasto.

Cho'n at pu'q ta' Wa'n **tk'u'l** jun tx'u'y.
El dinero de don Juan está dentro de una bolsa.

Cho'n at ch'oy **tk'u'l** xhwoq' tan b'ajse'n xhchil.
El ratón está dentro de una olla comiendo pepitas de ayote.

Wi'nin wunaq nachib'en **tk'u'l** moy ta' Pal Kan.
Mucha gente viaja dentro de la camioneta de don Pal Kan.

Na'skyetz wunaqil nab'anon e'ch taqle'n *(La persona)*

At junt tx'aqajt yol ye cho'n naxkon tan talche'n ye na'skyetz wunaqil nab'anon e'ch taqle'n. Qachuse'qib' te'j tan tele'n qatxum tez.

- **Ta'n** ***Por***

Ye yola'tz cho'n naxkon tan talche'n ye na'skyetz wunaqil natzan tan b'anle'n ye taqle'n, ntintu' na nin naje' tx'ixpij xkonse'n e'ch stz'a'b'l yola'tz, cho'n naxom te'j ye na'skyetz wunaqil natzan yol te'j. Le wi'tzb'il elsawutzil naxkon ye **Kya'n e',** te'j junt puntil xkonse'n.

Elsawutzil:		At nab'anku'n naxkon yola'j:
Wa'n	por mí	**Ta'n** in
Awa'n	por ti	**Ta'n** axh
Ta'nu'	por usted (Honorífico)	**Ta'n** Ilu'/alu'
Ta'n	por él	**Ta'n** i'
Qa'n	por nosotros	**Ta'n** o'
Ita'n	por ustedes	**Ta'n** axwoq
Kya'nu'	por ustedes (Honorífico)	**Ta'n** e'u'
Kya'n	por (ellos, ellas)	**Kya'n** e'

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il ye kob' puntil talche'n yol:

Ja'ul pu'qu' **wa'n.**	*Le traje su dinero.*
Ta'n in ja'ul pu'qu'.	*Por mí vino su dinero.*
Jab'en ni' **ta'n** le moy.	*El bebé fue llevado por él en el carro.*
Ta'n i' jab'en ni' le moy.	*Por él fue llevado el bebé en el carro.*
Ky'a'nche' ama'kl **awa'n.**	*Traes tus herramientas por tí.*
Ta'n axh ky'a'nche' ama'kl.	*Por tí traes tus herramientas.*
Naxon aq'un **qa'n.**	*Avanza el trabajo por nosotros.*
Ta'n o' naxon aq'un.	*Por nosotros avanza el trabajo.*

Ten aj jamel ixi'n **kya'nu'**.	*Fue llevado el precio del maíz por ustedes.*
Ta'n e'u' ten aj jamel ixi'n.	*Por ustedes fue llevado el precio del maíz.*
Kyi naxon aq'un **ita'n.**	*El trabajo no avanza por ustedes.*
Ta'n axwoq kyi naxon aq'un.	*Por ustedes no avanza el trabajo.*
Ten ul si' **kya'n.**	*La leña fue traído por ellos.*
Kya'n e' ten ul si'.	*Por ellos fue traída la leña.*

: Te'j *Con*

Ye jun jilwutz yola'tz cho'n naxkon tan xtx'olche'n xo'l ye na'skyetz wunaqil natzane'tkyen b'anle'n e'ch taqle'n. Qachuse'qib' te'j tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Swe'j	conmigo
Tzawe'j	contigo
Te'ju'	con usted (Honorífico)
Te'j	con él, ella
Sqe'j	con nosotros
Tzite'j	con ustedes
Skye'ju'	con ustedes (trato con respeto)
Skye'j	con (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n:

Xomkyen **swe'j** ye lqab'en tan xo'n.
Anda conmigo cuando vayamos a pasear.

Wab'na'kyen ntx'i' **tzawe'j** ye lchinb'en tpink.

Recomiendo mi perro contigo cuando vaya a la finca.

B'enqen Pla's **te'j** ta' tetz xq'jalab'.

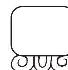
Que vaya Francisco con papá de compañía.

Kyajqkyen ni' **sqe'j,** na wi'nin q'ej.

Que se quede el bebé con nosotros, porque hay mucho sol.

Kyajqkyen mu'xh pwoq **skyeju'.**

Que se quede un poco de dinero con ustedes.

Cho'nb'in at ye xhchej ta' Pal Loj **tzite'j.**

El caballo de don Gaspar Loj está con ustedes.

Cho'n najlij na' Lu'ch Mun **skye'j** tal.
La señora María Mun vive con sus hijos.

⁝ Tuch' *Con*

Ye jun yole'j ni'ku'n xkonse'n chitane'n ye jun yol ye nqil watlenchan, na cho'n naxkon tan talche'n ye na'tzun xomije't nqo na't atkyent jun wunaq, jun ma'kl nqo e'ch taqle'n. Qachuse'qib' te'j tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

Swuch'	conmigo
Tzawuch'	contigo
Tuch'u'	con usted (Honorífico-trato con respeto)
Tuch'	con él, ella
Squch'	con nosotros
Tzituch'	con ustedes
Skyuch'u'	con ustedes (trato con respeto)
Skyuch'	con ellos, ellas

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il:

Nawaj lb'en Luch' Jaq'wutz **swuch** tan aq'un.
Quiero que vaya María Jaq'wutz conmigo a trabajar.

B'antku'n b'enqe'n Ko' Nit **tzawuch'** tan aq'un.
Es mejor que vaya Diego Nit contigo a trabajar.

Cho'n xqa'qe'n **tuch'** wuch' Chumpul.
Fuimos con mi amigo a Huehuetenango.

Natzatzin Wa'n Pla's **squch',** na cho'n na'aq'uj xo'l anqs.
Está contento Juan Francisco con nosotros, porque está trabajando entre el ajo.

Chinxomoqnin **tzituch'** tan txukyi'n.
Me voy con ustedes a la casería.

Nawaj lchinnaje' **skyuch'u',** na nachinpeq' te'j Kyi'l.
Quiero vivir con ustedes, porque amo a Micaela.

Cho'n at chin b'alaj lo'b'aj **skyuch'** e' Aj Toke'ntzi'n.
Hay muy buenas frutas con los del occidente.

Switz/Swutz *Que aquel otro*

Jaqajilon tib'aj jun yole'j tan talche'n na'skyetz ama'lil ate'kyent e'ch taqle'n, ncha'tz b'a'n naxkon tan talche'n ye sqawutzku'n nab'nix jun taqle'n. Ma jalu' qatxume' xkonse'n, tetz ma'lb'il te'j jun taqle'n tu junt.

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il:

B'antku'n waq'un jalu' **switz** ye jun b'anaqkyen.
Es mejor mi trabajo ahora que aquel otro que tenía.

Chin b'alajnin junt awexe'j **swutz** jun ye tx'aqxnaq.
Está mejor éste tu pantalón que aquel otro que perdiste.

B'antku'n lo'b'ajil jun q'inume'j **switz** ye junte'j.
Está mejor los frutos de este jocotal que aquel otro.

B'antku'n chusu'n jalchan **swutz** kwe'nq'ej.
Es mejor estudiar en la mañana que en la tarde.

B'antz/Cha'stzun *Para que*

Ye jun jilwutz yola'tz wi'nin nachixkon tan chinuche'n e'ch jilwutz xtxolb'il qayol, tan lajluchaxe'n sqawutz ye b'i naqaj tan lajluchaxe'n xhchiwutz wunaq qale nab'aje't yol.

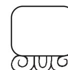
Puntil xkonse'n:

Qatzatzinq te'j qaq'un **b'antz** nsq'ilku'n lsnuk'tib' sqawutz.
Apreciemos nuestro trabajo para que todo nos salga bien.

Q'ujku'n lqilej te'j ye qapu'q **cha'stzun** ljal qameb'i'ltz.
Ahorremos parte de nuestro dinero para que tengamos algunos bienes.

Tajwe'n ltz'ok b'anl qako'n qa'n **b'antz** jale'n qawa'.
Hay que abonar la milpa para que tengamos buena cosecha.

Qach'eye'qib' sqib'ilqib' **cha'stzun** lb'nix ye b'i'tz qajb'il.
Ayudémonos entre sí para que nuestro ideal sea realidad.

•| **Tetz** *De él, a el*

Ye e'ch yola'tz cho'n naxkon tan talche'n ye na'tzun taw e'ch taqle'n ye na'ok jatxle'n xo'l. B'a'n lqil kob'ox elsawutzil tan tele'n qatxum tetz ye xhe'n nab'an xkonse'n.

Elsawutzil:

Wetz	mío
Awetz	tuyo
Teru'	Suyo (Ud.-trato con respeto)
Tetz	de (él, ella)
Qetz	de nosotros
Itetz	de ustedes
Kyeru'	de ustedes (trato con respeto)
Kyetz	de (ellos, ellas)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il:

Wetzte'tz ye jun ma'kle'j.	*Este instrumento es mío.*
¿**Awetz**tzun ye ujule'j ye chin b'alajnin?	*¿Este hermoso sembradío es tuyo?*
Tetzku'n ni' ye lo'b'aj ye nmu'l wa'n.	*Es del niño toda la fruta que traje.*
¿La'qb'e'tzun e' **qetz** qawun?	*¿Dónde está el ganado de nosotros?*
¿Na'ttzun nkxb'ene'**titetz** jalu'?	*¿Adónde van ustedes hoy?*
¿Matzun **kyeru'** b'itzun chib'ane'u'?	*¿Y ustedes que van a hacer?*

:| **Tib'** ***Así mismo***

Ye jun xtxolb'ile'j i'tz jun pixh yol ye cho'n naxkon tan stz'ab'e'n nqo tan stz'aqse'n puntil jun tx'olb'il qayol, cha'stzuntetz nuch'e'ntib' te'j jun yol qale natajwit. Naxkon tan talche'n ye b'i nab'an jun wunaq stib'iltib'. Qile' kob'ox elsawutzil tan tele'n qatxum tetz.

Elsawutzil:

-Wib'	a mí mismo
-Awib'	a ti mismo
-Tib'u'	a usted mismo (trato con respeto)
-Tib'	así mismo
-Qib'	a nosotros mismos

-Itib' a ustedes mismos
-Skyib'u' a ustedes mismos (trato con respeto)
-kyib' ellos, ellas mismos (as)

Puntil xkonse'n le jun xtxolb'il:

Winin nanky'iky'lej**wib'** tan kyi nkwe'n tqab' e'ch kyichi' taqle'n.
Yo me cuido a mí mismo para no caer en los vicios.

Tzawiltub'in**awib'** yaj, na nchinb'enwetz jalajky'en.
Te cuidas mucho a ti mismo, porque yo me voy al norte.

B'a'n naky'iky'lej**tib'** tel nitxa' xhchukl.
El niño sabe cuidarse así mismo.

B'a'n lqajoy**qib'** sju' k'a'yb'il ye qo b'ajx ltz'aj teru'.
Nos buscamos en la esquina del mercado si usted se adelanta.

Kyi ltzib'iywoq**itib'** tan aq'un, ma na toke'nku'n ltzib'an te'j.
No se esfuercen ustedes mismos en el trabajo, hay que hacerlo con moderación.

Kyiltu**kyibu',** na nqaje'nqetz Armit tan naja'n.
Se cuidan ustedes así mismo, porque nosotros nos iremos a vivir a la capital.

Tib'aj/te'j *Acerca de/sobre*

Ye e'ch yola'tz cho'n naxkon ye na'ok b'anle'n tane'n nqo nab'ajij yol te'j jun taqle'n. Qile' xhe'n nab'an puntil xkonse'n.

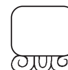
Qajilonq **tib'aj** yol Qataj, na wi'nin ajtza'ql tk'u'l.
Hablemos acerca de la palabra de Dios, porque tiene muchos consejos.

Natzan xtx'ajle'n **te'j** til ye alq'om.
Estan discutiendo sobre la sentencia del ladrón.

Cho'n nje' taq'le'n il **tib'aj** ajkaw.
Sobre el jefe echaron el delito.

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Che'qatx'ixpe'e'n le qetz qayol kyeqil e'ch xtxolb'il ye tz'ib'anche' le chiyol xhtya'n, le e'ch xtxolb'il ye lqatz'ib'ku'n, che'qachaje'ku'n tan jun **X** kyeqil e'ch yol ye nataltzaj: B'i' e'ch taqle'n ye natal na'skyetz ama'lil ate'kyent (Sustantivo relacional).

1. Los niños corren y saltan sobre la grama.

____

2. Mi amigo me regaló un libro.

____

3. El hombre fue aconsejado por su padre.

____

4. Si el hombre no toma buenas decisiones, se daña a si mismo.

____

5. La gallina murió de vejez.

____

6. Fui a pasear con todos mis amigos.

____

7. Trabajemos juntos para construir una mejor comunidad.

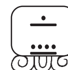
____

8. Los niños aman a sus padres.

____

2. Che'qatz'ib'eku'n chib'i' e'ch taqle'n ye na'skyetz ama'lil ate'kyent (sustantivo relacional) tan stz'aqse'nku'n e'ch yol le ama'l ye atkyen le e'ch xtxolb'il ye naqilku'n tzine'j.

1. Cho'n xomij tel nitxa' ____________ xtxu'.
2. Eqa'n tane'n tel ni' ____________ tanub'.
3. Cho'n b'ajxij tel na' ____________ wutzile'n ta'.
4. Jab'en xhchitol ta' b'anl tx'otx ____________ ujul.
5. Cho'n xomnin ajyub' ____________ e' kneru'.
6. Cho'n nab'nix chisok e' slu'q ____________ tze'.
7. k'olchij na' ____________ ka'l tan chemo'n.

O'LAJI'N XTXOLB'IL

NUCH'B'ILTETZ YOL
(CONJUNCIONES)

Ye e'ch **nuch'b'il yol**, ya'stzun e'ch jilwutz ne'xh stz'a'b'l yol ye cho'n nachixkon tan chinuch'e'n e'ch yol le jun xtxolb'il ye ni'ku'n e', chitane'n: **b'i' taqle'n tu junt b'i taqle'n** (sustantivo con sustantivo), **yukb'il txumu'n tu junt yukb'il txumu'n** (verbo con verbo), **ne'xh xtxolb'il tu e'ch lmaq xtxolb'il** (frases y oraciones). Ilenin kyeqil e'ch tel ne'xh stz'a'b'l yola'tz cho'n nachixkon txo'laq e'ch yol nqo e'ch jilwutz xtxolb'il ye naxkye' tan chinuch'e'n, ntin na at jun tx'aqajt ye cho'n nachixkonsij le junt ama'l xhchixo'l e'ch yol.

Ye e'ch jilwutz ne'xh yol ye nachixkon tetz nuch'b'iltetz e'ch jilwutz yol nqo xtxolb'il, cho'n nachixkonsij txo'laq tan nuch'e'n nqo tan witx'e'n xtxolb'il kyeqil e'ch yol ye naqaxkonsaj. Ejnin i'tz e'a'j:

Nin	y/también	**Ncha'stzuntetz**	por eso
Ejnin	y	**Nqo ya'stzun**	o acaso
Ncha'tz	también	**Nqo i'tzun**	o quisá
Cha'tznintz	también	**Itutzun**	pero
Cha'stzun	por eso	**Ntintutzun**	pero

At kob'oxt jilwutz puntil ye ni'ku'n e' ejnin nachixkon tan chinuch'e'n e'ch yol ye nachib'i'aj **Clíticos**, ye e'ch yola'tz cho'n nacho'k lak'b'a'n skye'j e'ch yukb'il txumu'n ye cho'n najilon te'j ka'p xtxolb'il ye nachiku' nuch'i'n, e'jnin i'tz e'a'j:

Itzun b'antz	y/después/y sucedió así
Xhe'n	y/cómo/entonces
Ma jalu'	y/ahora

- **Nin/Ejnin** ***También/y***

Ye e'ch yola'tz cho'n nachixkon tan nuch'e'n e'ch jilwutz yol tan talche'n ye b'intzijkunin jun taqle'n, nachixkon kab'il xtxolb'il, ntintu' ye ka'p yol (**ejnin)** cho'n naxkonsij tetz stzajsb'ilwi' e'ch xtxolb'il ye nsqen b'aj qalol kyeqil e'ch tuch'.

Elsawutzil:

Jaqajichin **ejnin** jache'qatx'aj e'ch b'e'chqetz.
Nos bañamos y lavamos nuestra ropa.

Ja'aq'lij chitx'otx' qatanum **ejnin** ncha'tz e'ch tu'jil.
Les dieron terreno a los paisanos y también sus escrituras.

Jaxhcha'q Pal tu Wa'n tan swili'n, **ejnin** jaxa'q chitaj.
Gaspar y Juan fueron a traer leña, y también su papá.

Nchib'en nitxa' tan xo'n **ejnin** tajwe'n lb'en chiwa' kya'n.
Los niños van de paseo y van a llevar comida.

Tzab'ene'n tk'a'yb'il, **ejnin** tzaloq' kob' qatx'uma'.
Ve al mercado y nos compras dos güisquiles.

: **Ncha'tz** ***También***

Ye jun jilwutz yola'tz cho'n naxkon tan nuch'e'n e'ch yol le jun xtxolb'il ye jawi't b'ajij yol tib'aj, ejnin ni'ku'n tane'n tu ye jawi't b'ajij yol tib'aj.

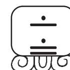
Elsawutzil:

Ncha'tz jaxa'q ntaj tan loq'che'n waj.
También mi papá fue comprar tortillas.

Ncha'tz jab'en xomoq Pal te'j xtxu'.
También Gaspar se fue con su mamá.

Ncha'tz nim jamel jun wakxh jalu'.
También los toros son muy caros ahora.

Jaxna'q tan tz'akib', **ncha'tz** itetz tajwe'n xb'en.
Fuí a curarme, también ustedes deben de ir.

Cha'stzuntetz *Por eso*

Naxkon tan stz'ab'e'n wi' jun txumu'n ejnin tan chinuch'e'n yol le jun xtxolb'il.

Elsawutzil:

Jatx'akon Wa'n te'j tanqtz, **cha'stzuntetz** nachitzatzin tu najal.
Juan ganó por su ajo, por eso esta feliz con su familia.

Yab'i'xh Ixhmukane, **cha'stzuntetz** kyi nmu'l tan chusu'n.
Ixhmukane está enferma, por eso no vino a la escuela.

Tenky'ixpij Saqb'e', **cha'stzuntetz** kyi opon tan aq'un ewt.
Saqb'e' se accidentó, por eso no llegó a trabajar ayer.

Kyi oknaq Lu'ch tan chusu'n, **cha'stzuntetz** kyi na'a'w si'le'n u'j ta'n.
María no estudió, por eso no sabe leer y escribir.

nqo *o/acaso*

Ye jun yola'tz cho'n naxkon tan siky'leje'n jun taqle'n txo'l kob' txumu'n ye na'skyetz naqaj tan b'anle'n tane'n. Ncha'tz naxkon tan talche'n jun yol ye at kob'k'ulal te'j.

Elsawutzil:

¿Nxhb'enpe' tan chusu'n, **nqo** cho'n nxhb'en tan saja'ch?
¿Vas a estudiar, o vas a jugar?

¿Nxhb'enpe' achukl, **nqo** nqab'en qakab'il?
¿Vas a ir solo, o vamos los dos?

¿Xhchukltzun tz'ul, **nqo** ala'tzun chixone'n?
¿Viene solo, o son varios?

¿Kxheleponpe' swutz, nqo kyi'ktzun tama'lil?
¿Vas a poder, o no tienes tiempo?

Ntintu' *Pero*

I'tz jun yol ye kyi't naxkon qa'n txo'l qayol tanpaj junt yol naxkon qa'n, cho'n naxkon tan talche'n ye kyikuninb'atz kyi ltz'elku'n te'j, nqo kyi lxkye' te'j.

Elsawutzil:

Jasaj talol Wa'n Xhep jun stzib'lal swetz, **ntintu'** na ja'el te'j nk'u'l. Juan José me dio un recado, pero se me olvidó.

Jaxqa'qtzaj tan ajoyle'n, **ntintu'** na kyi nmo'k qak'ojlol jopb'il stzi' aka'l. Fuimos a buscarte, pero no tocamos la puerta de tu casa.

B'anqlo' jun yaje'j, **ntintu'** na kyi na'elku'n te'j taq'un.
Fuera bueno este hombre, pero no cumple con su trabajo.

B'anqlo' lchinb'en, **ntintu'** na txa'n chinwan.
Fuera bueno que yo vaya, pero no he comido.

•| **Qalena'stzun ejnin nsqen** *entonces y después*

Ye jun yola'tz cho'n naxkon tan talche'n junt taqle'n tib'aj jun xtxolb'il ye jawi't b'ajij yol tib'aj tan stz'aqse'nku'n jun txumu'n.

Elsawutzil:

Jalentzun stzaje'n wi' chiyoltz, **qalena'stzun** e' xe'te'ntz tan aq'un.
Terminaron de platicar, y después empezaron a trabajar .

Jale'nku'n b'nixe'n ye taq'un, **qalena'stzun** taje'ntz xeka'l.
Terminó su trabajo, y después se fue a su casa.

Ye tiky'e'n paj tan saja'ch, **qalena'stzun** jichine'ntz.
Se cansó de jugar, y después se fue a bañar.

Ye tiky'e'n paj ni' tan o'ql, **qalena'stzun** moxewe'ntz.
Se cansó de llorar, y después se calmó.

:| **Ma jalu'** *y ahora/y entonces.*

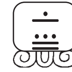
Ye jun yola'tz cho'n naxkon tan nuch'e'n jun xtxolb'il ye nsqen b'ajij yol te'j nqo wajtoq b'ajij yol tib'aj.

Elsawutzil:

Ma jalu', ¿Na'tzun nqab'ene't?. Y ahora, ¿ A dónde iremos?

Ma jalu' ¿B'itzun naqach'iw? Y ahora, ¿Qué estamos esperando?

Ma jalu', b'a'n lxhb'en tan chusu'n. Y ahora, puedes ir a estudiar.

Ma jalu', ¿B'itzun qabane'. Y ahora, ¿Qué vamos a hacer?.

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qatx'ixpe'e'n le qayol kyeqil e'ch xtxolb'il ye najal qa'n tzine'j, ejnin che'qaxkonse' kyeqil e'ch jilwutz nuch'b'il yol ye jawi't che'qil, b'a'n lqatzi'b'ku'n le qu'j ye jujun ye qo kyi na'iky' tky'ajtib'.

  Trabajemos y estudiemos todos los días.

  ___

  No sé si voy a trabajar, o voy a descansar.

  ___

  Hoy vamos a cortar frijoles, por eso nos levantamos temprano.

  ___

  Primero terminamos el trabajo y después fuimos a comer.

  ___

  No me dijiste que ibas a llegar, pero te ví.

  ___

  La siembra está buena pero hay que cuidarla.

  ___

  Saqb'uch estuvo nadando, después de correr.

  ___

: B'a'n lche'qatz'ib'ku'n kob'oxt xtxolb'il te'j e'ch jilwutz yol ye jaqachusun te'j le e'ch ama'l ye at tzine'j.

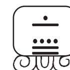
___

___

___

___

___

WAQLAJI'N XTXOLB'IL

STZ'AQSB'ILTETZ YOL
(SUBORDINADORES)

Ye e'ch jilwutz ne'xh yola'tz, cho'n nachixkon tan stz'ab'e'n e'ch yol tan lajluchaxe'n jun ne'xh xtxolb'il le junt xtxolb'il (oración) ye natzan xtx'olche'n xo'l. Ye e'ch jilwutz xtxolb'il ye naxkon txo'l junt xtxolb'il tan lajluchaxe'n ye b'i'tz natzan yolche'n nab'i'aj: **Ye naxkon tetz junt** (dependientes), txo'l junt xtxolb'il **ye xhchukl nakawtib' nqo nab'antib',** (independiente) na cho'n nachixkon tan stz'aqse'n e'ch yol le junt xtxolb'il tan lajluchaxe'n kyeqil e'ch tel jilwutz nqo stz'a'b'l yol ye nachixkonsij le jun xtxolb'ila'tz ye naxkon tetz junt, na ilenin nachilajluchax txo'l e'ch xtxolb'il qale tajwe'nkunin tan chixkone'n e'ch stz'ab'l yola'tz.

Tan qajsqel chiwutz na'skyetz e'ch stz'a'b'l yola'tz qile' kob'ox elsawutzila'j:

Tan, ye, niky', qo, nqo, ejnin, ejnin **ninq.**

- **Tan** *a*

Ye jun jilwutz stz'a'b'l yol, cho'n naxkon tan stz'aqse'n xtxolb'ilil yol xhchixlajaq e'ch wi'tz xe' yukb'il txumu'n. Tan ye jun yola'tz, ye qo i'tz jun yukb'il txumu'n ye cho'n nab'aj twi' junt, cho'ntzun nalajluchaxtz txo'l e'ch yol chitane'n **jun taqle'n** (objeto), ncha'tz at nab'antku'n na'ok tetz **jun ye nab'ajij yol te'j** (sujeto) ye qo i'tz jun yukb'il txumu'n ye xhchukl te'j (verbo intransitivo).

Elsawutzil:

Nataj xiky [lb'en **tan** jichi'n stzi'a'].	*El niño quiere ir a nadar en el río.*
Ja'el te'j nk'u'l [**tan** talche'n tzawetz].	*Se me olvidó decírtelo.*
Ja'atxum [**tan** awewalawib'].	*Pensaste en esconderte.*

Akxha'qnaq [**tan** saja'ch xhchixo'l e' awuch']. *Fuiste a jugar con tus compañeros.*

Nxna'qnaq skyuch' e' wuch' [**tan** tiky'le'n si' xo'ltze'].
Fui con mis compañeros a traer leña en la montaña.

Natxumu'n taj Lu' [**tan** taq'le'n xhchusu'n].
El papá de Pedro está pensando darle estudio.

Ye *cuando*

Ye jun yola'tz naxkon tan xe'tze'nku'n jun tel ne'xh xtxolb'il le jun yub'sb'il te'j yol; ye na'elepone't naxkye' tan stz'ab'e'n e'ch yol le jun xtxolb'il ye natzan tan talche'n ye b'i i'il natzan yol te'j ye b'i nabajij tenxhchan.

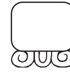
At nab'antku'n ye naxkon jujun xhtir ye yol (**Niky'**) qa'n tetz xel ye yol (**ye)** cho'n naxom te'j ye puntil e'ch xtxolb'il ye qayol ye qo tzantzajtlen lb'ajij e'ch taqle'n tane'n.

Elsawutzil:

- Nab'itzin xun, [**ye** topone'n tel titz'un].
  La muchacha estaba cantando, cuando llegó su hermanito.
- **K**yib'in wetz, [**ye** kyopone'n e' wuch' tan njoyle'n].
  Yo no estaba cuando llegaron mis compañeros a buscarme.
- B'enaqnin Ixmukane' tan watl, [**ye** topone'n chmil].
  Ixmukane' estaba durmiendo, cuando llegó su marido.
- **Na**qatzan tan ojqe'l, [**ye** je'n trimpuj xo'l k'ub'].
  Estábamos corriendo, cuando cayó entre las piedras.
- Stoye' na' jun asa'chb'il, [**niky'** ye ltzopon xeka'l].
  Mamá te regalará un juguete, cuando llegue a la casa.

Qo *si/si no*

Ye jun yola'tz cho'n naxkon tan nuch'e'n jun xtxolb'il ye tajwe'n tan tele'nku'n te'j. Ye jun jilwutz yola'tz naxkon tan stz'ab'e'n yol le jun xtxolb'il ye tajwe'nku'n ltz'elku'n te'j tan b'nixe'n tane'n ye junt xtxolb'il.

Elsawutzil:

- **[Qo** lkxomnin swe'j**],** swaq'e' jun ale'.
  Si te vas conmigo, te regalaré una golosina.
- **[Qo** kyi tu kxtzankyentu'**],** staq'e' Tina jun asa'chb'il.
  Tina te regalará un juguete si no haces travesuras.
- **[Qo** lxhaq'uj**],** sjaloq apu'q.
  Si trabájas tendrás dinero.
- **[Qo** wi'nin kxhwan**],** sjaloq ak'atzaj.
  Si comes mucho engordarás.
- **[Qo** buch xhk'as **],** kyi lkxhwanin jalchan.
  Si te levantas tarde no comerás en el desayuno.

Ninq *Si hubiera/ojalá*

Ye junt jilwutz yola'tz, cho'n naxkon tan nuch'e'n jun xtxolb'il ye jawi't elku'n te'j ejnin jawi't iky' til, b'uchtlen qaskatku'nqib' tanpaj ye kyi njoylij puntil tan kyi b'nixe'n jun taqle'na'tz. Ncha'tz naxkon tan talche'n jun taqle'n ye sb'ajoq tzantzaj.

Qile' kob'ox elsawutzil:

- **[Ninq** a'w ky'iky'le'n ni' qa'n**],** kyiqlo' yab'tij.
  Si hubieramos cuidado al bebé, no se habría enfermado.
- **[Ninq** awal sqetz**],** tenqlo' qu'laq tan ach'eye'n.
  Si nos hubieras dicho, hubieramos venido a ayudarte.
- B'a'nqlo' atit qatnumil, **[ye ninq** naqaq'ujlen qakyeqil**].**
  Nuestro pueblo estubiera mejor si todos trabajáramos.
- **[Ninq** lqaxom te'j e'ch b'alaj taqle'n**],** kyi'kqlo' il ltz'ikyopon qa'n.
  Si hiciéramos bien las cosas, no sufriríamos las consecuencias.
- **[Ninq** napujlij xo'l e'ch b'ano'nib'**],** kyiqlo' najal e'ch oyintzi'.
  Si se buscara solución a los problemas, se evitarían las guerras.

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qasi'le' ye jun xtxolb'il ye at tzine'j, qajoye' e'ch jilwutz stz'aqsb'il yol txo'l (subordinadores), ejnin oqen techl jujun qa'n. Qajoye'

kob'ox xtxolb'il qale lchixkone't e'ch yola'tz qa'n le ama'l ye atkyen tzaq' ye jun xtxolb'ile'j.

JUN XTXOLB'IL TETZ YE TX'OTX'

Ye tx'otx' nataq' kyeqil e'ch jilwutz taqle'n ye b'iku'n tajwe'n sqetz, nataq' qawa', nataq' qak'a', nataq' e'ch jilwutz xtze', itzaj ejnin tirku'n e'ch jilwutz taqle'n ye nab'aj qa'n. Ye ninq naqo'k tan b'anle'n b'a'n tetz chin b'alajninqlo'.

Te'j ye jun xtxolb'ile'j chin tajwe'nkuninqlo' ye lqab'an ye b'i'tz nachib'an e' qaky'e'x tentz, ye wi'nin nacho'k tan ky'iky'le'n wichitx'otx', atkunin puntil ejnin xhchi'il xkonse'n ye tx'otx' kya'n, na b'ajx nachijaq ama'l tetz Qataj tan xkonse'n ye e'ch ama'l nq'e'tz tuninq nachitzantu' tan aq'un witx'otx' chinaqab'an qetz jalu'.

Ntyoxtu' b'ina'tz tetz ye tx'otx' ye aq'ijtkyen tan Qataj, na xikyijcho' ta'n jun q'ejnintunin. Ntintu' ye jalu' or sb'an ye ltzaj ye jun meb'i'la'tz tqaq'ab' tanpaj ye kyi't naqo'k il tan b'anle'n b'a'n tetz, na kyi't nab'en b'anl ye tx'otx' qa'n, cha'stzuntetz tzan tele'nku'n swutz tanpaj ye b'ichkuntunin e'ch tz'ak'b'ilil naxkon qa'n tib'aj ejnin tzan kyime'n b'anl tx'otx' ta'n.

Qajoye' puntil stz'ake'n ye qatx'otx' b'antz kyi ljal sotzak'u'lal skyetz e' qanitxa' tzantzaj.

: Qatz'ib'e' kob'ox xtxolb'il le ama'l ye atkyen tzine'j te'j e'ch stz'aqsb'il yol ye nchijal qa'n.

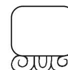
____

____

____

____

____

JUQLAJI'N XTXOLB'IL

KA'WLIL TAN STZ'IBE'N QAYOL
(REGLAS DE ESCRITURA)

Wi'nin plojil qayol najal ta'n ye ajtz'ib' ye na'ok tan stz'ib'e'n qayol, cho'n najal te'j ye puntil stz'ib'e'n ye jujun yol ye nachixkon qa'n, at nab'antku'n ye nq'era'tz puntil nab'an chixkonse'n e'ch techl tz'ib'a'n qa'n, na atlenkunin puntil ejnin xtxolb'il xkonse'n ye jujun yol, na nq'e'tz tu natzantu', na atlenkunin e'ch tel jilwutz weq ye e'ch yol ye jawi't che'qil ejnin xhe'n nab'an xkonse'n.

Kyi lajluch nqo kyi techtib' e'ch jilwutz plojila'tz ye naqajilon te'j, na kyi naqo'k tan b'anle'n tane'n yol junt quch', na xomcho'kyentu' te'j ye b'i'tz nma'w qa'n xeqaka'l ye nqach'uy, ntintu' na at nab'antku'n ye at jujun yol ye kyi nalajluchax yolche'n qa'n nqo nq'era'tz nab'an puntil yolche'n, pona ye tzan xhch'uye'n ye jun wunaqa'tz tzan nuk'ultib' puntil ye jilon.

Tan stz'ib'e'n qayol npe'nin sq'il, at mu'xh xtxintxal na at e'ch jilwutz xtxolb'il ye tajwe'n xkon qa'n tan tele'n xtxum ajsi'lanl tetz, na at puntil ye xhe'n stz'ib'e'n ye jujun yol ejnin b'i e'ch jilwutz techlil ejnin nuch'bilil tetz ye naxkon tan tele'n qatxum tetz ye b'i'tz natzan xtxole'n le jun u'j ye tz'ib'a'nt, b'antz tan tele'n xtxum ye ajsi'lanl u'j tetz tan lajluchaxe'n swutz ye b'i'tz natzan yol tib'aj.

Ye qajb'il le jun xtxolb'ile'j le qetz qayol, i'tz tan ta'we'n qa'n ejnin tan tele'n qatxum tetz ye e'ch jilwutz techl ejnin teb'lal yol ye tajwe'n chixkon qa'n, ejnin i'tz e'a'j: Xhe'n nab'an ejnin tona' xkonse'n ye **jun tel tz'ite'** (punto), ye **kob' tz'ite'** (dos puntos), ye e'ch tz'ite' ye nachiku' txoli'n (puntos suspensivos), ye jun tel **Tz'ite' ye at je'** (coma), ye jun tel **tz'ite' ye at je' ejnin at jun tz'ite' twi'** (punto y coma), ye **jopb'il te'j jun yol** (el parentesis), ye e'ch **Tz'ite' ye at chije'** (comillas), ye jun tel **xhqite'** (guión), xkonse'n **maqb'il yol** (saltillo), **lmaq techl tz'ib'a'n** (mayusculas).

• **Puntil xkonse'n ye jun tel tz'ite'** *(.) Uso del punto.*

Ye jun techla'tz cho'n naxkon tan jatxle'n xo'l jun xtxolb'il ye natzan tan taq'le'n jun txumu'n ye chin lajluchkunin na'el qatxum tetz ye b'i'tz natzan yol tib'aj. Nalajluchax ta'n ye jawi't tzajwi' jun k'oloj qayol ejnin b'a'n lqiky' te'j junt xtxolb'il.

Elsawutzil:

Ye chib'nixe'n e' wunaq ta'n Qataj, kob'oxintzi' yob' chi'itz'ajb'il aq'lij. Pona ye yaj, tan ye tetz xtxumu'n ye aq'lij, jajoy i' puntil tan b'anle'n ye ka'l tan kololtib' txe'; tq'ab' ab'al, tq'ab' che'w, ejnin tq'ab' q'ej. Cha'stzun tetz nab'en xhqon chinaja'n wixtx'otx'.

Kob'oxt elsawutzil:

Cho'n wi'tz'e'n wetz Armit. Ma e' ntaj cho'n kyi'tz'e'n Chumpul.
Yo nací en Guatemala. Mis padres en Huehuetenango.

Chin b'alajnin naja'n le tnum ye nab'i'aj Xelu'.
Quetzaltenango es un bonito pueblo para vivir.

Ncha'tz ye jun tel **tz'ite'** techla'tz naxkonsij swutz e'ch tajlal b'i'aj.

Elsawutzil:

Chib'i' e' nitxa' ye kyi mb'nix kyaq'un kya'n le chusu'nb'il:

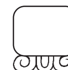
1. *Pal Colyo'*
2. *Wa'n Xhmun*
3. *Lu'ch Pel*
4. *Kyel Xhep*

: **Puntil xkonse'n ye kob' tel tz'ite'** *(:) Uso de Dos puntos*

Ye jun techla'tz cho'n naxkonsij te'j ka'p tx'aqaj xtxolb'il tan lajluchaxe'n ye b'ajx tx'aqaj xtxolb'il; na cho'n naku' txo'l ye kob' xtxolb'ila'tz tan lajluchaxe'n ye b'i'tz na'ajwij tan talche'n cha'stzun naxkonsij ye kob' tel tz'ite'a'tz.

Elsawutzil:

Ye e' kmon qatanum nachib'i'aj maya, tantu' ye ate' ala' jilwutz ne'xh kmon ye nachib'i'aj: K'iche', Qaqchiquel, Mam, Awakateko ejnin ate' kob'oxt.

Ye e' nitxa' ye chin b'alajnin e' tan chusu'n i'tz: Wa'n, Cha'n, Lu'ch ejnin Pla's.

Ye e'ch jilwutz lo'b'aj ye najal le qatnumil i'tz: marus, laranch, ptz'um, q'inum ejnin ajatze'n.

⋮ Puntil xkonse'n ye e'ch tel tz'ite' ye nachiku' txoli'n

(...) Puntos suspensivos

Ye e'ch tel tz'ite'a'tz ye nachiku' txoli'n txo'l e'ch tz'ib'a'n, cho'n nachixkon tan talche'n ye tajwe'n lqatane' tan xtxole'n jun xtxolb'il ye at kab'ek'u'lal te'j, nqo xo'wl, tzatzi'n, b'is, o'ql, sak'pe'n ejnin at kob'oxt.

Elsawutzil:

Nachinpeq' tzawe'j... kyi nawil nb'itzuntz...

Nakxhb'en tan aq'un... me aq'uninpetzun naxab'ane'tz...

Orqlo' lwaq'nin pwoq tzawetz... ntintu' me stz'a'woqpetzun xkose'ntz awa'n...

⋮ Puntil xkonse'n ye jun tel tz'ite' ye at je' *(,) Coma*

Ye jun techl tz'ib'a'na'tz, cho'n naxkon tan jatxle'n xo'l e'ch yol ye nachib'i'aj: **chajb'il taqle'n, b'i' e'ch taqle'n, yukb'il txumu'n** ejnin e'ch **ne'xh xtxolb'ilil yol.**

Elsawutzil:

Ye e' chusu'l tetz wuqaqi'n yob' le b'ajx weq chusu'n ye nachib'i'aj: Pal, Wa'n, Lu'ch, Lu' ejnin Lexh, nchib'en tan chusu'n joylaj.

Ncha'tz b'an nachixkon txo'l jun tel ne'xh xtxolb'il tan lajluchaxe'n jun wunaq ye natzan yol tib'aj chitane'n:

Lu', kyi tu lkxontu' ye natzan ta'qle'n chusu'n le achusu'nb'il.

| Puntil xkonse'n ye jun tel tz'ite' ye at je' ejnin at junt tz'ite' twi' (;) *Punto y coma*

Ye junt techla'tz cho'n naxkon tan jatxle'n xo'l jun tx'aqaj xo'l e'ch xtxolb'ilil ye qayol.

Qile' jun elsawutzil:

Chin meb'a'ninlo' tane'n najb'il ***Wa'n;*** *pona masmuchkunin tane'n, nsq'ilnin molij ejnin nuky'ijche' e'ch taqle'n ta'n xeka'l.*

•| Puntil xkonse'n ye jopb'il te'j yol *(( )) El Paréntesis*

Ye junt techla'tz, cho'n naxkon tan jople'n te'j jun yol le jun ne'xh nqo lmaq xtxolb'il ye na'ajwij tan lajluchaxe'n txo'l kyeqil e'ch tz'ib'a'n.

Elsawutzil:

Kyeqil e' wunaq xomche'nin wutzkok tan stz'amle'n ***(ye jun alq'oma'tz)*** *ye cho'n toke'n jopoltib' xeka'l.*

:| Puntil xkonse'n ye e'ch tel tz'ite' ye at chije' *("") Comillas.*

Ye jun tx'aqaj techla'tz cho'n naxkon tan lajluchaxe'n yol junt ajtz'ib' le jun xtxolb'il ye naqatzan tan xkonse'n nqo tan na'wse'n le qaq'un ye naqatzan tan stz'ib'e'n.

Elsawutzil:

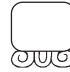
" *Ye b'alajil jun tnum, tzatzi'n ejnin ye loq'ib' ye at xhchixo'l e'ch lmaq tnum, cho'n tajlijkyen te'j ye b'alajil chichusu'n ye e' xiky ejnin e' xun le jun ama'la'tz****"****.*

⁝| Puntil xkonse'n xhqite' *(-) Uso del guión*

Ye jun techl tzib'a'n ye nab'i'aj xhqite' (-), cho'n naxkon tan jatxle'n xo'l weq e'ch jilwutz yol. Ncha'tz naxkon tan talche'n ye kyi nb'ajku'n jun yol tanpaj kyi'kt ama'l tan stz'ib'e'nku'n le stzajsb'ilwi' ye jun txol.

Qapile' xhe'n nab'an xkonse'n:

• Sqa-ju-na-lin-le'n	ca-da uno
: Qa-tnu-mil	nues-tro pue-blo.
⁝ **C**hi-jo-yonq	bus-ca-rán.
⁞ Xhchi-ji-lonq	ha-bla-rán.
| Slaj-lu-chaxq	se a-cla-ra-rá.

Puntil xkonse'n ye qo kyi nab'ajku'n jun yol le tzajsb'ilwi txol.

- Chikyeqilku'n e' **wunaq** tajwe'n lchib'en tan siky'le'n ajkaw tetz tnum.
- Qaxomoqnin skye'j **qataj** ye na'kuntu' na**cha'jtnin** tan aq'un.
- Ye naku'ul ab'al wi'nin natxa'xin chiwutz **kyeqil** e'ch tel xtze'.

Maqb'il yol (') *Saltillo*

Ye jun techla'tz cho'n naxkon tan maqle'n tojqb'il ye qayol tan lajluchaxe'n ye b'i yolil naqatzan tan yolche'n, na qo kyi ltz'ok ye jun tel techla'tz qa'n qale tajwe'ne't kyi ltz'el qatxum tetz ye jujun yol na kyi'k weq ejnin lo'chal sb'ane'.

Qile' kob'ox elsawutzil:

*W**i'**nin si**ch'** na**b'**ajij tan pelo**ti'**n xhqalaj.*
*Qamol**e'**qi**b'** tan jal**e'**n **b'**alaj taql**e'**n q**a'**n.*
*W**i'**nin **q'**inum tu**ch'** k**y'e'**x t**a'** W**a'**n.*

Puntil xkonse'n e'ch lmaq techl tz'ib'a'n.

Uso de las letras mayúsculas.

Chin tajwe'nkunin ltz'a'w puntil xkonse'n e'ch lamq techl tz'ib'a'n qa'n ye naqo'k tan tz'ib'a'n. Tan ta'we'n xkonse'n qa'n npe'nin sq'il, tajwe'nkunin lqaxom te'j ala' jilwutz xtxolb'il nqo ka'wl ye sqile' tzine'j.

- Chin tajwe'nkunin lchixkon lmaq techl tz'ib'a'n qa'n ye naqaxe'tijkunin tan stz'ib'e'n jun xtxolb'il ejnin qale natzaje'twi' jun k'oloj yol qale naxkone't jun tel tz'ite' techl.

Elsawutzil:

Armit ya'stzun wetz ntanum. Cha'stzuntetz wi'nin nachintzatzin ta'n.

- Naxkon te'j chib'i' e' wunaq, ejnin e'ch jilwutz b'i' ama'l.

Elsawutzil:

Lu'ch, Wa'n, Paxh, Pla's, Chumpul, Xhch'e'n, Xelu'.

- Naxkon te'j e'ch b'ajx techl tz'ib'a'n te'j e'ch yol ye k'olsa'nt tqanil (abreviaturas). Ye ntin nachixkon qa'n le chiyol xhtya'n.

  Elsawutzil:

  Sr. (señor)   Ud. (usted)   Srta. (señorita)   Dr. (doctor).

- Naxkon te'j chib'i' e'ch jilwutz lmaq ka'l.

Elsawutzil:

Tpilta', Kolb'il Pwoq, K'ayb'il, Ka'l tetz Kmoni'n, Ka'l Tyoxh, ejnin kob'oxt.

- Naxkon te'j chib'i' e'ch jilwutz ama'l ejnin puntil e'ch ama'l.

  Elsawutzil:

  Stzijula', Wutzxhkanul, Stzi'pitz'puj a', Winima'.

- Te'j b'i' e'ch jilwutz u'j tetz si'le'n chitane'n:

  Elsawutzil:

  Ye Ox Alq'om   Tx'olb'il Xo'l Chusu'n le Qayol
  Ka'wl Tx'olol Xo'l Qayol.

- Naxkon te'j b'i' e'ch jilwutz q'ej nqo e'ch jilwutz latz' ye nab'ajij.

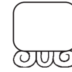
  Elsawutzil:

  Xa'nq'ej, Nimq'ej, Wutzchiq'ej Alma', Pask, Xe' Ak'aj Yob'.

- Naxkon te'j e'ch b'ajx techl tzib'a'n te'j e'ch b'i'aj.

Elsawutzil:

P. L.	**P**la's **L**iks	**P. Xh.**	**P**al **Xh**mun
Y. X.	Yan **X**o'k	**L. M.**	**L**u'ch **M**es

E'ch jilwutz Techl ye Na'aq'on Qulil Qayol

Signos de Entonación

At kob'ox jilwutz techl ye cho'n nachixkon tan lajluchaxe'n ye b'i na'ajwij nqo b'i nab'ajij, sqile' ye na't naxkone't ye jujun.

At jun tx'aqaj ye cho'n nachixkon **tan jaqle'n jun taqle'n** ye nachib'i'aj: "Signos de Interrogación" le chiyol xhtya'n. Ejnin at jun tx'aqajt ye cho'n nachixkon tetz **Ele'nyab' te'j jun taqle'n** "Signos de Admiración". Ye ya'tz e'a'j:

- **Puntil xkonse'n Techl tan jaqle'n jun taqle'n (¿?)**
  Signos de interrogación

Ye e'ch techla'tz cho'n nachixkon tan jaqle'n jun taqle'n, na tan ye qulil yol ye naje' tx'ixpij, na'el qatxum tetz ye natzan jaqle'n jun taqle'n.

Elsawutzil:

¿Na'tzun najlkyixhe't**?**	¿Dónde vives?
¿B'i ab'i'**?**	¿Cómo te llamas?
¿B'i b'i' ataj**?**	¿Cómo se llama tu papá?

: **Techl tetz Eleyab'il te'j jun taqle'n ye naba'jij (¡!)**
  Signos de Admiración

Ye junt jilwutz techla'tz cho'n nachixkon tan talche'n jun taqle'n ye naba'jij chitane'n: **sak'pe'n, eleyab'il, chi'chk'u'lal, xb'ajtzi'i'n, xky'aqli'n,** nqo **b'anle'n junt.**

Elsawutzil:

¡Ay cha'tzta'n, b'itzun nb'an**!**	¡Huy, pero que le pasó!
¡Xhq'ale'tlen**!**	¡Cobarde!
¡Chin b'alajnin**!**	¡Qué bello!
¡Chin xa'b'ilnin**!**	¡Qué desagradable!

Qapile' xkonse'n ye ja'a'w qa'n

- Qasi'le' jun xtxolb'ile'j le chiyol xhtya'n, ejnin qab'ane'ku'n e'ch jilwutz techl ye jawi't a'w qa'n chitane'n ye jun tel tz'ite', kob' tz'ite', e'ch tz'ite' ye at je', ejnin ye jun tel xhqite', txo'laq ye jujun

yol tan jale'n lo'chal si'le'n ye jun xtxolb'ila'tz. Kuqen qa'n tib'aj e'ch xhqite' ye at sju'aq jujun yol.

EL PERRO DE CAZA VIEJO

"Cierto perro de caza__que había trabajado mucho durante muchos años__volvióse viejo y achacoso__

Durante una batida de ciervos__ sucedióle ser el primero en dar alcance a uno de ellos__ hizo presa de una pata del animal, más sus débiles dientes no pudieron sujetarlo bien__ y así el ciervo volvió a escapar__

Encolerizado por ello el amo se puso a golpear al perro con el látigo__ el pobre can le dijo entonces con acento adolorido:

_Señor__ no peguéis a vuestro antiguo servidor__yo de buena gana os serviría como antes, pero me faltan las fuerzas__ si ahora no os soy de gran utilidad__ no olvidéis cuantos servicios os he prestado__

__No despreciemos a los ancianos por su flaqueza y falta de energía__ Acordémonos de cuan excelentes trabajos ejecutaron__ mientras tuvieron valor para ello".

Fábula de Esopo

: Qatz'ib'e' ox xtxolb'il qale nachixkone't e'ch techl tan jaqle'n jun taqle'n (¿?), le ama'l ye ate'tz tzaq' ye xtxolb'ile'j.

____

____

____

⋮ Qatz'ib'e' ox xtxolb'il qale nachixkone't e'ch techl tetz eleyab'il te'j e'ch taqle'n (¡!) le ama'l ye atkyen tzaq' ye xtxolb'ile'j.

____

____

____

⋮ Qatz'ib'e'ku'n le qu'j lajuj chib'i' wunaq ye naxe'tij tan lmaq techl tz'ib'a'n, lajuj b'i' tnum, lajuj b'i lmaq tnum, ejnin lajuj b'i' e'ch jilwutz ama'l tqatanum le qayol.

TX'OLB'IL XO'L E'CH YOL

E'CH U'J NXKON TAN B'ANLE'N
BIBLIOGRAFÍA

B'aayil, Eduardo G. Pérez Vail (1998) — Gramática Pedagógica Mam. Guatemala: Universidad Rafael Landivar.

B'alam Q'uq', Eladio Mateo Toledo (1998) — Gramática Pedagógica Q'anjob'al. Guatemala: Universidad Rafael Landivar.

Comunidad Lingüística Awakateka (2001) — Vocabulario Awakateko. Academia de Lenguas Mayas de Guatemala ALMG.

Comunidad Lingüística Awakateka (2002) — Gramática Normativa Awakateko. Academia de Lenguas Mayas de Guatemala. ALMG.

Comunidad Lingüística Awakateka (2001) — Variación Dialectal Awakateko Chalchiteko. Academia de Lenguas Mayas de Guatemala ALMG.

Nora C. England y Stephen R. Elliott — Lecturas sobre la Lingüística Maya. (1990) Grupo Editorial Océano

José Luis Montreal
José M. Martí
y Carlos Gispert (1987) — Diccionario de la Lengua Española Océano.

Oscar de León Palacios (1985) — Idioma Español. Editorial Escolar de León Gamboa Sucesores Compañía Limitada.

Guillermo López Pérez
Gaspar Méndez López
y Matías Méndez (1999) — Diccionario Awakateko Chalchiteko. Proyecto Lingüístico Francisco Marroquín. PLFM.